

Onze taal

De wording van het Esperantovolk (1905-1987)

Elly Lewin, 5975573

e.m.lewin@students.uu.nl

BA-eindwerkstuk geschiedenis

30 maart 2019

begeleid door Frans Willem Lantink

12.947 woorden

Inhoud

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Esperanto: de taal en de zaak.....	10
De eerste esperantist.....	10
‘De tijd is daar!’	14
De eindoverwinning	15
Hoofdstuk 2: Esperantisme: veranderende ideeën over het doel van de Internationale Taal	18
Waarde en normen	19
Verklaring over de essentie van het esperantisme	20
De interne idee van Esperanto	23
Verklaring van München	24
De zaak Esperanto.....	25
Raumisme	26
Hoofdstuk 3: Esperantujo: een gemeenschap in diaspora	29
Taal als bindmiddel.....	30
Andere bindmiddelen: uitgevonden tradities	32
Esperantoland	34
Cultuur en plezier.....	38
Conclusie.....	42
Samenvatting	47
Bibliografie.....	48
Bronnen	48
Literatuur.....	48

Inleiding

‘Vandaag komen tussen de gastvrije muren van Boulogne-sur-Mer niet Fransen samen met Engelsen, niet Russen met Polen, maar mensen met mensen’.¹ Zo sprak in 1905 Lejzer Zamenhof, de bedenker van de internationale taal Esperanto, op het eerste internationale Esperantocongres. Voor het eerst waren Esperantosprekers uit verschillende landen bijeengekomen om elkaar te ontmoeten, hun taal in werking te zien en te spreken over de toekomst van die taal. Het waren niet zomaar *mensen* die samenkwamen; het waren *esperantisten*. Op het eerste Universele Congres werd de basis gelegd voor het ontstaan van een gemeenschap van de sprekers en aanhangers van het Esperanto. Hoewel de taal was bedoeld als neutrale, universele hulptaal, ontstond er een specifieke Esperantocultuur die met name op de internationale bijeenkomsten tot uiting kwam. In deze scriptie probeer ik antwoord te geven op de vraag: hoe hebben de Universele Congressen van Esperanto (de ‘Universalaj Kongresoj’, kortweg ‘UK’s’) tussen 1905 en 1987 bijgedragen aan de totstandkoming van een gemeenschap van esperantisten?

Het idee van een Esperantogemeenschap heeft iets inherent tegenstrijdigs. Als de internationale taal bedoeld was om universeel te zijn, dan staat dat in contrast met een particuliere Esperantocultuur. Op het tweede congres in 1906 werd door de algemene vergadering vastgelegd dat iedereen die Esperanto sprak, zich esperantist mocht noemen. Het veelgebruikte woord ‘samideano’, dat zoveel betekent als ‘aanhanger van hetzelfde idee’, ‘gelijkgestemde,’ suggereert echter dat het niet genoeg was de taal te kennen en te gebruiken; een echte esperantist hield er tevens bepaalde idealen op na.² Nieuwsgierigheid naar de frictie tussen inclusiviteit als ideaal en exclusiviteit in de praktijk vormde de aanleiding voor deze scriptie. Focus van het onderzoek zijn de Universalaj Kongresoj die vanaf 1905 elk jaar hebben plaatsgevonden, met als doelgroep iedereen die het Esperanto machtig was.³ Door een analyse van de vergaderingen en besluitvorming op deze congressen, maar ook het

---

¹ Lejzer Zamenhof, *Originala verkaro*, red. Joh. Dietterle (Leipzig 1929) 362.

² Zie bijvoorbeeld Archief van de Universala Esperanto-Asocio (hierna: UEA-archief), Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Marco, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905; UEA-archief, Tagaj Bultenoj n-ro 1-5, opgesteld door de Informa Servo, 4-11 augustus 1951; UEA-archief, Unua bulteno de la 69-a Universala Kongreso de Esperanto, opgesteld door de Informa Servo, 1984.

³ Ivo Lapenna, *Esperanto en perspektivo. Faktoj kaj analizoj pri la internacia lingvo* (Londen en Rotterdam 1974) 379.

culturele programma en het amusement, en de verhouding tussen deze verschillende onderdelen, zal ik proberen de hoofdvraag te beantwoorden. De veronderstelling is dus dat er inderdaad sprake was van een gemeenschapszin. Dit uitgangspunt zal ik in het eerste hoofdstuk onderbouwen. De primaire bronnen die ik heb gebruikt voor het onderzoek, zijn afkomstig uit het archief van de Wereld-Esperantovereniging (Universala Esperanto-Asocio: UEA), die sinds 1933 de UK's organiseert.⁴ Het zijn voornamelijk congresverslagen, informatieboekjes en congreskrantjes. Ook liggen er in het archief enkele persoonlijke verslagen van congresdeelnemers, zoals plakboeken. Ook deze zijn meegenomen in het onderzoek.

Het archief van de UEA bevindt zich in het hoofdkantoor van de organisatie, in Rotterdam. Dit hoofdkantoor bevond zich sinds 1955 in Rotterdam en sinds 1962 op de huidige locatie: Nieuwe Binnenweg 176.⁵ Het archief is matig ontsloten. De UEA functioneert als uitgever voor Esperantoboeken en heeft een bibliotheek met een exemplaar van ieder uitgegeven boek. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de bibliotheek en het archief. Het archief wordt beschouwd als onderdeel van de bibliotheek; 'De Hector Hodler-bibliotheek is een van de grootste Esperantobibliotheken, met ongeveer 20.000 boeken en verder met tijdschriften, manuscripten, foto's, cd's en andere verzamelobjecten,' staat op de website te lezen.⁶ Er bestaat een catalogus voor de manuscripten, maar de rest is niet geïndexeerd. Wel staan de materialen thematisch en chronologisch ingedeeld, dus heb ik mij met name in de afdeling 'Universalaj Kongresoj' begeven.

De keuze voor die afdeling is niet ingegeven door de overtuiging dat de Esperantogemeenschap uitsluitend op en door UK's tot stand is gekomen. Meer factoren hebben meegespeeld in de gemeenschapsvorming onder esperantisten. Aan bijvoorbeeld week- en maandbladen, lokale clubs en bijeenkomsten van themaorganisaties van onder meer blinde, vegetarische of homoseksuele esperantisten besteed ik in dit onderzoek geen aandacht, maar dat wil niet zeggen dat ze geen rol hebben gespeeld in de vorming van de Esperantogemeenschap. Wel veronderstel ik dat de UK's een grote invloed hebben gehad op dit proces. In de beginjaren, vanaf 1905,

---

⁴ UEA, '[Biblioteko] Hector Hodler' (versie 2019), <https://uea.org/teko/BHH> (geraadpleegd 29 maart 2019).

⁵ Marcus Sikosek, *Die neutrale Sprache. Eine politische Geschichte des Esperanto-Weltbundes* (Bydgoszcz 2006) 290; UEA, 'Universala Esperanto-Asocio (en oficialaj rilatoj kun UN kaj Unesko)' (versie 2019), <https://uea.org/> (geraadpleegd 29 maart 2019).

⁶ UEA, '[Biblioteko] Hector Hodler' (versie 2019), <https://uea.org/teko/BHH> (geraadpleegd 29 maart 2019).

waren deze congressen de enige internationale Esperantobijeenkomsten. Sinds 1933 is de organisatie in handen van de UEA, de grootste en invloedrijkste Esperantovereniging.⁷ De UEA zet zich in voor het verbreiden van het gebruik van Esperanto, het oplossen van het taalprobleem in internationale communicatie, het vergemakkelijken van ‘alle soorten geestelijke en materiële relaties tussen de mensen’, het versterken van een gevoel van solidariteit tussen zijn leden en het ontwikkelen van hun begrip en waardering voor andere volken.⁸ Er zijn veel andere Esperanto-organisaties met eigen bijeenkomsten, maar de UK’s zijn de grootste, met ongeveer 2000 bezoekers per jaar.⁹

De periode waarop het onderzoek gericht is, begint in 1905, bij het eerste UK. Ze eindigt in 1987, een eeuw nadat de eerste brochure over Esperanto was gepubliceerd. Dat jubileum werd namelijk feestelijk gevierd door de esperantisten. Het was voor hen een goede gelegenheid om terug te blikken en vooruit te zien. Voor het onderzoek is het een vruchtbaar jaar vanwege de hoge mate van zelfreflectie die in dat jaar plaatshad. Anderzijds markeerde het, volgens taalkundige en Esperantospecialist Marc van Oostendorp, met de dood van de laatste ideologisch gedreven Esperantoactivist, het einde van de ‘ideologische’ periode van het Esperanto.¹⁰

Dat was honderd jaar nadat Lejzer Zamenhof zijn taal wereldkundig had gemaakt met een kleine, op eigen kosten gepubliceerde brochure. Onder het pseudoniem van ‘doktoro Esperanto’, ‘de doctor die hoop heeft’, gaf hij in 1887 dit boekje uit met daarin een uiteenzetting van de grammatica en een beknopte woordenlijst, evenals een verzameling teksten in het Esperanto (onder meer een vertaling van het Onzevader en door Zamenhof geschreven poëzie). Esperantisten zijn dit boekje later ‘het eerste boek’ gaan noemen. Op het moment van publicatie was ‘de doctor die hoop had’ echter nog de enige esperantist. Dat duurde niet lang: Zamenhof kreeg naar eigen zeggen zo veel reacties op zijn boekje dat hij ze onmogelijk allemaal apart kon beantwoorden. Op de een of andere manier was hij erin geslaagd om onbekende mensen zo ver te krijgen dat ze een plantaal waren gaan leren die verder nog bijna niemand sprak. Er was een groep Esperantosprekers ontstaan.

---

⁷ UEA-archief, ‘Unuecigo de la Esperanto-Movado’, in: Kongresa jubilea libro, 1933.

⁸ UEA, ‘Kio estas UEA?’ (versie 2019), https://uea.org/info/eo/kio_estas_uea (geraadpleegd 29 maart 2019).

⁹ Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 390-392.

¹⁰ Marc van Oostendorp, *Een wereldtaal. De geschiedenis van het Esperanto* (Amsterdam 2004) 68.

Zamenhof legde nadruk op het belang van communicatie tussen de sprekers en probeerde die te faciliteren met de aanleg van een adressenlijst. De taal leren was één ding, nu moest hij ook worden gebruikt. En dat gebeurde. Er werd druk gecorrespondeerd in de internationale taal, die al gauw de naam van zijn bedenker overnam: ‘de taal van Esperanto’ werd ‘de taal Esperanto’ en daarna kortweg ‘Esperanto’.¹¹ Lokale gezelschappen organiseerden cursussen en bijeenkomsten. Achttien jaar na de publicatie van ‘het eerste boek’ werd het eerste internationale Esperantocongres gehouden. De UK’s werden tot een gekoesterd jaarlijks evenement voor veel esperantisten. Er groeiden bepaalde tradities, zoals het zingen van ‘La espero’ (‘De hoop’: een op muziek gezet gedicht van Zamenhof) bij de opening van ieder congres. Er hing op het eerste congres een ‘nieuw gevoel’ in de lucht, zoals velen het in navolging van Zamenhof verwoordden. Er ontstond, volgens velen, niet alleen een congressfeer, maar zelfs een volledige Esperantocultuur. Esperantoprominent Ivo Lapenna schrijft: ‘De Universalaj Kongresoj van Esperanto versterken het gevoel van vriendschap en internationale solidariteit, niet slechts tussen de deelnemers, maar, via hen, ook tussen de andere mensen die de Internationale Taal kennen.’¹²

Over de Esperantocultuur is al veel geschreven. Er is vooral veel historisch werk over Esperanto en het leeuwendeel hiervan is gepubliceerd *in* het Esperanto. Dat wil zeggen dat het geschreven is door en voor esperantisten. Hun blik op het onderwerp is natuurlijk gekleurd. Veel van de meest invloedrijke auteurs waren zelfs prominente Esperantoactivisten. Voorbeelden hiervan zijn Edmond Privat¹³, William Auld¹⁴ en de reeds geciteerde Ivo Lapenna.¹⁵ Veel van hun werk is bovendien inleidend. Dat betekent dat de inhoudelijke reikwijdte groot is, maar de analyse oppervlakkig of helemaal afwezig. Ook bij boeken die niet de hele geschiedenis van het Esperanto tot onderwerp hebben, maar een specifiek thema, is dit vaak het geval. Het boek *Maar mensen met mensen* van Ziko Sikosek¹⁶ bespreekt bijvoorbeeld alle UK’s van 1905 tot 2005, maar gaat daarin niet verder dan een beschrijving van de gebeurtenissen op die bijeenkomsten. Een onderzoeksvraag ontbreekt. Serieus en analytisch onderzoek vindt

---

¹¹ Karl Beckmann, *Historio de Esperanto* (Wenen 1980) 5.

¹² Lapenna, *Esperanto en Perspektivo*, 392.

¹³ Edmond Privat, *Historio de la lingvo Esperanto. Deveno kaj komenco 1887-1900* (Leipzig 1923); Edmond Privat, *Historio de la lingvo Esperanto. La movado 1900-1927* (Leipzig 1927).

¹⁴ William Auld, *La fenomeno Esperanto* (Rotterdam 1988).

¹⁵ Lapenna, *Esperanto en perspektivo*.

¹⁶ Marcus Sikosek, *Sed homoj kun homoj. Universalaj Kongresoj de Esperanto 1905-2005* (Rotterdam 2005).

vooral plaats op het linguïstische vlak¹⁷, maar daar houd ik me in dit onderzoek niet mee bezig. In het vaktijdschrift *Language Problems and Language Planning* worden wel eens historische en culturele elementen van het Esperanto besproken, bijvoorbeeld symbolen in de Esperantogemeenschap¹⁸ of de relatie tussen plantalen en religie.¹⁹

Dergelijk onderzoek is echter zeldzaam. Dat is zonde. Een taal bestaat niet alleen uit vocabulaire en grammatica, maar ook en vooral uit de talige praktijk van sprekers en culturele context. Sinds de jaren 80 van de 20^e eeuw is er binnen de wetenschap steeds meer aandacht voor de relatie tussen taal en identiteit.²⁰ Juist bij taalplanning, de bewuste inmenging in de vorm en het gebruik van een taal, wordt die relatie duidelijk.²¹ Al is Esperanto bijzonder in zijn hoedanigheid van levende kunsttaal, taalplanning vindt in veel talen plaats. Een interessante parallel met Esperanto is de herleving van het Hebreeuws, rond dezelfde tijd dat Esperanto werd geïntroduceerd. Het verband met nationalisme is bij het Hebreeuws duidelijk.²² Mijn hypothese is dat ook Esperanto binnen dit kader valt. Om deze te testen, maak ik gebruik van theorieën van Benedict Anderson,²³ Suresh Canagarajah²⁴ en Eric Hobsbawm²⁵ en de analyses van Joep Leerssen.²⁶ Ik lever kritiek op de manier waarop eerdere auteurs het begrippenpaar normgeoriënteerd/waardegeoriënteerd van Neil Smelser op Esperanto hebben toegepast en ik doe een suggestie voor het aanpassen van deze indeling door het toevoegen van een derde categorie: gemeenschapgeoriënteerd.²⁷

---

¹⁷ Zie bijvoorbeeld István Szerdahelyi, 'Entwicklung des Zeichensystems einer internationalen Sprache: Esperanto', in: István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language Reform. History and Future. Vol. III* (Hamburg 1983/4) 277-308.

¹⁸ David Jordan, 'Esperanto and Esperantism. Symbols and Motivations in a Movement for Linguistic Equality', *Language Problems and Language Planning* 11 (1987) 1.

¹⁹ Roberto Garvía, 'Religion and artificial languages at the turn of the twentieth century: Ostwald and Zamenhof', *Language Problems and Language Planning* 37 (2013) 1, 47-70.

²⁰ Zie bijvoorbeeld John Gumperz (red.), *Language and social identity* (Cambridge 1983); John Edwards, *Language and Identity: an introduction* (Cambridge 2009).

²¹ Claude Hagège, 'Voies et destins de l'action humaine sur les langues', in: István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language Reform. History and Future. Vol. I* (Hamburg 1983) 11-68, aldaar 35-8.

²² Michel Masson, 'La renaissance de l'hébreu', in: István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language Reform. History and Future. Vol. II* (Hamburg 1983) 449-78.

²³ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen en New York 1983).

²⁴ Suresh Canagarajah, 'Achieving Community', in: Julie Choi en David Nunan (red.), *Language and Culture. Reflective Narratives and the Emergence of Identity* (New York 2010) 41-9.

²⁵ Eric Hobsbawm, 'Introduction: Inventing Traditions' en 'Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914', in: Eric Hobsbawm en Terence Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 263-307.

²⁶ Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa* (Amsterdam 1999).

²⁷ Voor de oorspronkelijke theorie, zie Neil Smelser, *Theory of Collective Behavior* (Londen en Henley 1962) 270-381; voor de toepassing van de theorie op de Esperantocontext, zie Peter Forster, *The Esperanto Movement* (Den Haag 1982) 347-8.

Een probleem met het onderzoeken van Esperanto is dat beheersing van de taal een vereiste is om de bronnen te kunnen gebruiken, maar beheersing van de taal maakt de onderzoeker per definitie tot ‘esperantist’ in de ruime opvatting van het woord. Dat hoeft natuurlijk geen nauwe betrokkenheid bij de Esperantogemeenschap te betekenen. Auteurs als Peter Forster²⁸, Marc van Oostendorp²⁹ en Roberto Garvía³⁰ houden meer afstand tot het onderwerp en brengen in hun werk een minder teleologische visie van de geschiedenis van het Esperanto naar voren dan Privat, Lapenna en Auld. Niettemin begint het boek *The Esperanto Movement* van Forster met de tekst van het ‘Esperantovolkslied’³¹ en stelt Garvía in *Esperanto and Its Rivals* de geschiedenis van het Esperanto voor als een strijd met andere kunsttalen, die Esperanto heeft gewonnen. Persoonlijke sympathieën van de auteur blijven dus een factor in de geschiedschrijving over dit onderwerp. Ik ben zelf ook esperantist in de zin dat ik de taal beheers. Als dat niet zo was, had ik dit onderzoek niet kunnen uitvoeren. Doordat de tijdsperiode van mijn onderzoek in 1987 eindigt – 32 jaar geleden – schep ik enige chronologische afstand tussen mijn thema en mijzelf. Ik ben geen lid van de UEA en ik ben nooit op een UK geweest.

Als we het de Nederlandse esperantist H. Veenstra vragen, die in 1930 het UK in Oxford bijwoonde, dan valt dat te betreuren. Op de laatste bladzijde van zijn verslag schrijft hij:

Ik ben nu aangekomen bij het eind van mijn congresverslag. Rest mij slechts nog eenieder sterk aan te sporen om zo mogelijk eens een Esperantocongres bij te wonen, want daar wordt men enthousiast om verder actie te voeren en te werken voor onze taal.
L e v e E s p e r a n t o !³²

Als ik wilde, zou ik inderdaad kunnen gaan, want de UK’s vinden nog steeds plaats; ieder jaar sinds 1905, met uitzondering van de wereldoorlogen. Het aantal inschrijvingen zweeft meestal tussen de 1000 en 2000.³³ Wanneer ik in de verleden tijd

---

²⁸ Forster, *The Esperanto Movement*.

²⁹ Van Oostendorp, *Een wereldtaal*.

³⁰ Roberto Garvía, *Esperanto and Its Rivals. The Struggle for an International Language* (Berlijn en Boston 2015).

³¹ Forster, *The Esperanto Movement*, vi.

³² UEA-archieff, persoonlijk reisverslag van H. Veenstra over het 22^e Universala Kongreso de Esperanto te Oxford, 1930, 15, mijn vertaling.

³³ UEA, ‘Listo de Universala Kongresoj’ (versie 2019), <https://uea.org/kongresoj/listo> (geraadpleegd 23 maart 2019).

over Esperanto schrijf, doe ik dat dus niet omdat de taal niet meer bestaat of leeft, maar omdat ik historisch onderzoek doe naar een periode die in 1987 afliep.

Hoofdstuk 1: Esperanto

De taal en de zaak

De eerste esperantist

Esperanto is een plantaal, een ontworpen taal. Geen eeuwenlange evolutie, maar het idee van een individu lag eraan ten grondslag. Taalplanning komt in veel talen voor,³⁴ maar de daadwerkelijke creatie van een taal is uitzonderlijk. Het is niet verwonderlijk dat de maker van het Esperanto voor esperantisten een belangrijke figuur was. Hij heette Ludwik Lejzer Zamenhof en was een oogarts uit Białystok, toentertijd deel van het Russische Rijk. De taal Esperanto, maar ook de ‘interne idee’ van het Esperanto, is ontsproten aan zijn geest. Des te opvallender is het dat dit ‘scheppende genie’ maar weinig enthousiasme toonde en in feite zelfs enige weerstand bood tegen alle eerbied die hem werd betoond. Op de vroege UK’s werd hij wel de ‘meester’ of ‘maestro’ genoemd (‘la majstro’). Jarenlang is hij op ieder UK persoonlijk aanwezig geweest. Hoewel hij al bij de eerste publicatie van zijn *Lingvo Internacia* – internationale taal – afstand had gedaan van ieder auteursrecht over de taal, boezemde alleen zijn aanwezigheid al diep respect in, zo blijkt uit de officiële congresverslagen. Zamenhof scheen zich enigszins ongemakkelijk te voelen onder alle eerbetoon. Hij bleef consequent terughoudend in het op zich nemen van formele autoriteit. Niet voor niets had hij zichzelf ‘initiator’ van de taal genoemd en niet ‘auteur’.³⁵ Het was niet *zijn* taal, vond Zamenhof. Zijn rol was die van goed onderlegde esperantist; hoogstens een primus inter pares. Haast gênant is het voorval van het eerste UK waarbij de vergadering herhaaldelijk Zamenhof nomineerde als voorzitter of anderszins centrale figuur binnen een op te richten centraal taalcomité, terwijl Zamenhof elk van deze voorstellen voorzichtig afwees om de verantwoordelijkheid door te schuiven naar andere aanwezigen.³⁶ De aanhoudendheid van de esperantisten ondanks het tegenstribbelen van Zamenhof zelf, laat de behoefte aan een voorman zien. Tot organisatorische sturing was Zamenhof na het allereerste begin niet meer bereid, wat

---

³⁴ Zie bijvoorbeeld István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language Reform: History and Future* (Hamburg 1983/4).

³⁵ Adam Zakrzewski, *Historio de Esperanto 1887-1912* (Warschau 1913) 17.

³⁶ UEA-archieef, *Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Marco*, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905, 44.

betekent dat zijn rol als ‘maestro’ grotendeels symbolisch was. Later zal ik verder ingaan op de functie en de connotaties van een dergelijke symbolische spilfiguur; voor nu volstaat het om vast te stellen dat er meer dan puur praktische overwegingen meespeelden in de beslissing hem zo’n centrale rol te geven, terwijl hij daar helemaal niet om gevraagd had.

Deze bescheidenheid of schuchterheid doet er niet aan af dat Esperanto zonder Zamenhof niet had bestaan. De ‘initiator’ had naar eigen zeggen sinds zijn jeugd gewerkt aan zijn internationale taal. Een vroege versie ervan presenteerde hij op school al aan zijn vrienden, maar die zegden hun steun gauw op toen ze geconfronteerd werden met de spot van derden.³⁷ De motivatie om een internationale taal te ontwerpen, kwam volgens Zamenhof voort uit de ervaringen die hij als kind had opgedaan in zijn geboorteplaats, het multiculturele Białystok. Het idealisme hing, halverwege de negentiende eeuw, in de lucht. De jonge Lejzer kreeg het met de paplepel ingegoten en het liet hem niet onberoerd. In een brief aan de esperantist Nikolaj Borovko schreef hij:

Men voedde mij op als idealist; men leerde mij dat alle mensen broeders zijn, en ondertussen deed op straat en op het erf alles, bij iedere stap, mij voelen dat mensen niet bestaan: er bestaan alleen Russen, Polen, Duitsers, Joden etc. Omdat het mij toen leek dat de ‘grote mensen’ een soort almachtige kracht bezaten, zei ik voortdurend tegen mezelf dat ik, als ik groot zou zijn, dat kwaad zeker zou doen verdwijnen. Beetje bij beetje raakte ik er natuurlijk van overtuigd dat alles niet zo makkelijk gedaan kan worden als het voor een kind lijkt; ik gooide een voor een mijn verschillende kinderachtige utopieën uit het raam, en alleen van de droom over één menselijke taal kon ik geen afstand doen.³⁸

En dus begon Zamenhof zoals gezegd al op de middelbare school aan het ontwerpen van deze ‘ene menselijke taal’. Zijn doel daarbij was om grammatica en vocabulaire zo eenvoudig en beknopt mogelijk te maken. De opeenvolgende versies voldeden steeds beter aan die eisen. Hij ontwierp twee ‘pre-Esperanto’s’, de Lingwe Universala en de

---

³⁷ Brief Zamenhof aan mede-esperantist N. Borovko, 189?, in: *Originala verkaro*, red. Joh. Dietterle (Leipzig 1929) 417-22, aldaar 420.

³⁸ Ibidem, 417, mijn vertaling.

Lingvo Universala, maar bleef schaven tot hij de taal rijp achtte voor publicatie.³⁹ Maar wanneer was de tijd rijp?

Zeven jaar voor de publicatie van Esperanto had de Duitse priester Johann Martin Schleyer een andere internationale kunsttaal gepubliceerd: Volapük. Volapük was een met Esperanto vergelijkbaar project en het had aanvankelijk groot succes. Binnen negen jaar na de openbaarmaking waren er 283 Volapükverenigingen op verschillende continenten en naar schatting 200.000 sprekers.⁴⁰ Er werden internationale Volapükcongressen gehouden en er werd enthousiast gepubliceerd in de taal. Het succes duurde evenwel niet lang; 'its decline, alas,' schrijft Andrew Large in *The international language movement*, 'was to be if anything even more dramatic than its ascent.'⁴¹ De Volapükbeweging ging ten onder aan interne strijd over de juiste vorm van de taal, die weliswaar regelmatig, maar ook gecompliceerd was, en waarover aartsvader Schleyer niet bereid was concessies te doen.⁴² Bestaande volapükisten vielen van hun geloof en nieuwe kwamen er niet meer bij. Schleyers project was mislukt.

Toch, zei Zamenhof in zijn rede, moesten de esperantisten Schleyer dankbaar zijn voor zijn waardevolle werk. Hij had hetzelfde doel gehad als zij, namelijk een neutrale, kunstmatige taal tot leven wekken. Het was niet Schleyers schuld dat het project zo jammerlijk gefaald had en dat de mislukking van Volapük de zaak vertraagd en bemoeilijkt had door het idee van een plantaal in een slecht daglicht te stellen. Hij had zijn best gedaan voor een nobel doel.⁴³ Schleyer kan dus worden gezien als wegbereider, zoals bijvoorbeeld Albert Guérard hem presenteert in *A short history of the international language movement*: 'Schleyer is the great *Bahnbrecher*, the blazer of the trail.'⁴⁴ Zijn project had ten eerste enige bekendheid gegeven aan het concept van een internationale plantaal en bewezen dat het mogelijk was om een relatief grote groep mensen de taal te laten leren en gebruiken. Ten tweede kon Esperanto vanaf het begin rekenen op steun van een groep 'overgelopen' volapükisten, die ook meteen de basis voor een organisatorische structuur meebrachten. Ten derde konden de esperantisten

---

³⁹ Christer Kiselman, 'Variantoj de esperanto iniciatitaj de Zamenhof', in: Christer Kiselman (red.), *Esperanto: komenco, aktuala kaj estonteco. Aktoj de la 33-a Esperantologia Konferenco en la 95-a Universala Kongreso de Esperanto, Havano, 2010* (Havana 2010) 45-107, aldaar 49-65.

⁴⁰ Albert Guérard, *A short history of the international language movement* (Londen 1922) 97.

⁴¹ Andrew Large, *The Artificial Language Movement* (Oxford 1985) 67.

⁴² Jordan, 'Esperanto and Esperantism', 106.

⁴³ Toespraak van Zamenhof bij het eerste UK, in: *Originala verkaro*, 363-4.

⁴⁴ Guérard, *A short history of the international language movement*, 96, oorspronkelijke cursivering.

leren van de uiteindelijke mislukking van Volapük en daarom bij voorbaat enkele zaken anders aanpakken.

Esperanto was dus niet de eerste plantaal, maar ook niet de laatste. Zoals ontevreden volapükisten overstapten op het Esperanto, zo ontwierp de ontevreden esperantist Louis de Beaufront een volgens hem verder geperfectioneerde versie van het Esperanto, Ido geheten. Sommige esperantisten volgden hem en werden idisten. Ook Ido werd geen groot succes. Toch heeft ook de ‘Idocrisis’ van 1908 invloed gehad op de verdere ontwikkeling van de Esperantogemeenschap. Linguïst en antropoloog David Jordan schrijft het succes van Esperanto zelfs mede toe aan de mislukkingen van Volapük en Ido:

Esperanto might not have succeeded without the Volapük and Ido movements. Volapük poured defectors into Esperanto and warned the Esperantists against both reformism and personality cults. Ido probably drew reformists out of Esperanto, leaving the movement loyalists it required. Without Volapük to set the stage and Ido to draw away perfectionists, Esperanto might have collapsed.⁴⁵

Zo ver was het echter nog niet toen Zamenhof in 1887 zijn creatie wereldkundig maakte. Op eigen kosten gaf hij een boekje uit getiteld *Internationale taal. Voorwoord en volledig leerboek* – het reeds genoemde ‘eerste boek’. Het was geschreven in het Russisch en werd nog hetzelfde jaar vertaald naar het Pools, Frans en Duits, en in 1888 naar het Engels, Hebreeuws en Jiddisch.⁴⁶ Het bevatte een theoretische uiteenzetting van het systeem van de taal, de grammatica, een beknopte woordenlijst en een verzameling teksten in het Esperanto. Bovendien zaten er in ieder boekje acht kaartjes met daarop intentieverklaringen: de belofte dat de ondergetekende de internationale taal zou leren als 10 miljoen anderen diezelfde belofte zouden hebben gedaan.⁴⁷ Lezers konden de kaartjes opsturen naar Zamenhof. Hij zou ze tellen en een sein geven zodra hij tien miljoen intentieverklaringen zou hebben ontvangen. Op die manier hoopte hij sceptici over de streep te trekken en hoefde hij niet te vertrouwen op de bereidheid van de mensen om tijd te investeren in een project dat vooralsnog vooral een fantasie leek.

---

⁴⁵ Jordan, ‘Esperanto and Esperantism’, 110.

⁴⁶ Garvía: *Esperanto and Its Rivals*, 65.

⁴⁷ Zakrzewski, *Historio de Esperanto*, 9.

De 10 miljoen is nooit bereikt, maar Zamenhof vond het enthousiasme groot genoeg om in 1888 nogmaals een boek te publiceren, deze keer volledig in het Esperanto.⁴⁸ In 1889 bracht hij bovendien een adressenlijst uit met de gegevens van duizend esperantisten die succesvol een korte tekst hadden vertaald. Zij werden aangemoedigd met elkaar in contact te treden. Het eerste Esperantomaaandblad, 'La Esperantisto', kwam in datzelfde jaar uit in Neurenberg, waar de vooraanstaande volapükist Leopold Einstein was overgestapt op Esperanto, en bovendien veel van zijn medevolapükisten in de overstap had meegenomen. Ook de eerste Esperantovereniging werd op deze manier in Neurenberg opgericht.⁴⁹

'De tijd is daar!'

Een zinsnede die steeds weer terugkwam in het werk van Zamenhof, luidde 'de tijd is daar'.⁵⁰ Ook Zamenhof vond de tijd rijp voor een project als het zijne. Inderdaad lijkt de *Zeitgeist* van de late negentiende eeuw relatief geschikt te zijn geweest voor de lancering van een internationale taal. Ten eerste was dit een tijd van grote ideologieën: liberalisme, socialisme, conservatisme. Er was onder de intellectuelen van de westerse wereld een groot geloof in de maakbaarheid van de maatschappij. Zoals Zamenhof aan Borovko schreef: hij was opgevoed als idealist. Esperantisme paste in het denken over de ideale wereld en het maken van concrete plannen om dit te bereiken.

Ten tweede was de negentiende eeuw gekenmerkt door de opkomst van nationalisme. Esperanto was een reactie op – een oplossing voor, zouden esperantisten zeggen – de verdeling van de mensen in verschillende volken of naties, die Zamenhof als kwalijk beschouwde. De manier die Zamenhof koos om deze verdeling te bestrijden, past binnen de traditie van nationalisme; taal was een van de belangrijkste nationalistische determinatoren. Als een veelheid aan talen mensen kan verdelen, dacht Zamenhof, dan kan eenheid van taal hen ook verenigen. In de kern is dat geen gekke gedachte. Zonder twijfel heeft Esperanto mensen uit verschillende landen verenigd door onderlinge communicatie te faciliteren. Taal is echter niet voor niets een belangrijke factor in het smeden van naties. Lag het niet voor de hand dat er rond Esperanto een nieuwe taalgemeenschap zou ontstaan?

---

⁴⁸ Large, *The Artificial Language Movement*, 73.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 22.

De eindoverwinning

Esperanto werd relatief snel een levende taal. Bij de publicatie van ‘het eerste boek’ was Zamenhof nog de enige esperantist, maar hij kreeg al snel gezelschap. Deze periode van de publicatie van ‘het eerste boek’ in 1887 tot aan de oprichting van de eerste Esperantoclub in Neurenberg in 1889 vormde het eerste tijdperk van het Esperanto, volgens de periodisering van Esperantohistoricus Adam Zakrzewski. Dit was de tijd van Zamenhof, de eerste Esperanto-uitgaven en de eerste esperantisten.⁵¹ Twee jaar later begon dan het tweede tijdperk: dat van de eerste Esperantogroepen en -organisaties.⁵² In 1896 begon de Franse periode, waarin het zwaartepunt van de Esperantoactiviteit in Frankrijk lag. In 1905, met het eerste Universala Kongreso, begon de periode van Esperanto als levende taal.⁵³

Een levende taal was een mooie prestatie, maar niet het einddoel; de taal moest algemeen ingevoerd worden. Dit doel werd de ‘eindoverwinning’ genoemd (‘fina venko’).⁵⁴ Over de beste manier om de eindoverwinning te bereiken, verschilden de meningen; was het beter om bottom-up te werken en de taal eerst zo wijd te verspreiden onder gewone mensen dat het uiteindelijk vanzelfsprekend zou worden dat Esperanto zou worden gebruikt in het internationale commerciële, politieke en diplomatieke verkeer? Of moesten invloedrijke instanties zoals UNESCO het voortouw nemen volgens een top-down tactiek? De twee methoden stonden elkaar in de praktijk niet in de weg en dus werd er op verschillende niveaus gelobbyd. Voor de top-downmethode leken vooral de Volkenbond en later de Verenigde Naties en UNESCO geschikte partners.⁵⁵ Hoewel de UEA sinds 1954 een officiële partner van UNESCO is, heeft deze relatie niet geleid tot de invoering van Esperanto binnen de organisatie.⁵⁶ Het contact met invloedrijke internationale organisaties heeft per saldo maar weinig opgeleverd.

Dat lag niet alleen aan apathie van niet-esperantisten, maar ook aan actieve weerstand tegen Esperanto. Vooral landen waarvan de taal een belangrijke positie innam op het wereldtoneel, zoals Frankrijk, verzetten zich hevig tegen de invoering van

---

⁵¹ Zakrzewski, *Historio de Esperanto 1887-1912*, 3-26.

⁵² Ibidem, 27-58.

⁵³ Ibidem, 27, 58, 74.

⁵⁴ Sikosek, *Die neutrale Sprache*, 23.

⁵⁵ Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 748-91.

⁵⁶ Ibidem, 773-8; UNESCO, ‘Universal Esperanto Association’ (versie 2019), <https://en.unesco.org/partnerships/non-governmental-organizations/universal-esperanto-association> (geraadpleegd 23 maart 2019).

Esperanto in de internationale politiek.⁵⁷ Sommige overheden gingen nog verder. Esperanto is op verschillende plaatsen en in verschillende tijden verboden geweest. Hitler en Stalin hebben esperantisten vervolgd. Dat heeft grote impact gehad op de Esperantobeweging; de Sovjet-Russische Esperantobeweging bijvoorbeeld heeft de vervolging niet doorstaan.⁵⁸

Esperantoactivisme was dus meer dan het bijwonen van congressen; het was strijd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel esperantisten niet kozen voor deze vorm van esperantisme. Volgens Marc van Oostendorp is er

maar één echte generatie van ideologisch gedreven esperantisten geweest: de generatie die onmiddellijk na Lejzer Zamenhof kwam. [...] Nadat de laatste vertegenwoordiger van deze generatie in 1987 gestorven was – het jaar dat het Esperanto honderd jaar bestond – bleef de Esperantobeweging achter in een ideologisch vacuüm dat niet meer is opgevuld.⁵⁹

De Esperantobeweging bestaat nog steeds, maar ‘sinds het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw is er in de Esperantobeweging langzaam maar zeker een zo goed als ideologieloze cultuur ontstaan van jongeren die het Esperanto vooral gebruiken om tijdens internationale bijeenkomsten plezier te maken’.⁶⁰

Ik richt mij in deze scriptie op de congressen tot aan 1987, dus met het ‘ideologische vacuüm’ volgens Van Oostendorp houd ik mij niet bezig. Bestonden de congressen voor die tijd dan slechts uit activisme en overleg? Of hadden de ‘samideanoj’ meer gemeen dan slechts hun streven om het Esperanto te verspreiden? Lapenna schrijft in *Esperanto in perspektivo*: ‘De Esperantobeweging is niet slechts een taalbeweging. In essentie is het een culturele beweging met zijn eigen geschiedenis en traditie.’⁶¹ Andere schrijvers gaan nog verder. Privat schrijft in *Historio de la lingvo Esperanto* van een ‘[aan de taal] eigen volk, een eigen geest en traditie’.⁶² Waar waren die ideeën op gebaseerd? En als ze klopten, hoe kon er uit een kunstmatige taal een culturele beweging groeien, laat staan een ‘volk’? In de volgende hoofdstukken komen

---

⁵⁷ Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 749.

⁵⁸ Ulrich Lins, *Die gefährliche Sprache. Die Verfolgung der Esperantisten unter Hitler und Stalin* (Gerlingen 1988) passim, in het bijzonder 213-31.

⁵⁹ Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 68.

⁶⁰ Ibidem, 124.

⁶¹ Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 45, mijn vertaling.

⁶² Privat, *Historio de la lingvo Esperanto, deveno kaj komenco 1887-1900*, 10, mijn vertaling.

verschillende factoren aan bod die hierop van invloed zijn geweest. We zullen eerst bekijken hoe de esperantisten zelf op verschillende momenten hun groep voor zich zagen. Was het een beweging, een cultuurgemeenschap of een volk? Sloten de verschillende opties elkaar uit of konden ze ook samen gaan?

Hoofdstuk 2: Esperantisme

Veranderende ideeën over het doel van de Internationale Taal

Op het eerste UK werd er een verklaring aangenomen: de *Verklaring over de essentie van het esperantisme*. Het onderscheid tussen ‘Esperanto’ en ‘esperantisme’ impliceert dat er een verschil is tussen de taal zelf en de bij de taal behorende ideologie; dat een Esperantospreker niet per definitie een esperantist is.⁶³ Nu ligt het voor de hand dat aanhangers van de ideologie ook de bijbehorende taal spreken en dat de sprekers van de taal zich kunnen vinden in de ideologie. Esperantosprekers zijn dus vrijwel altijd esperantisten en vice versa. Maar terwijl Esperanto een duidelijk omlijnd begrip is, is esperantisme ongrijpbaarder. Mede vanwege Zamenhofs haast overdreven bescheidenheid betreffende zijn autoriteit in de Esperantobeweging, ontbrak een gezaghebbende ideologische richtlijn en konden allerlei ideeën over het doel of het nut van Esperanto welig tieren.

Op ieder UK werden zaken besproken die te maken hadden met de verbreiding van het Esperanto. Daarbij werd ook steeds opnieuw gesproken over de ‘zin’ of het ‘nut’ daarvan, wat vaak neerkwam op preken voor eigen parochie: opvallend vaak voelden esperantisten zich geroepen om in het Esperanto te schrijven of te spreken over het belang van een internationale taal. Dat maakt een enigszins potsierlijke indruk – de mensen die in staat waren zulke teksten of redes te begrijpen, waren doorgaans al van dat belang overtuigd. Aan de andere kant kan dergelijke reflectie op het belang van de eigen zaak natuurlijk ook niet ontbreken. De doelen van de beweging moesten worden geformuleerd en bediscussieerd. Behalve resoluties over specifieke, praktische doelen (bijvoorbeeld de invoering van Esperanto bij UNESCO⁶⁴) zijn er op verschillende UK’s ook verklaringen geformuleerd over de betekenis van het Esperanto. We zullen zien hoe die verklaringen zich verhouden tot opvattingen over esperantisme en welke rol zulke idealistische elementen hebben gespeeld in de vorming van een groepsgevoel.

---

⁶³ Sikosek, *Die neutrale Sprache*, 21.

⁶⁴ Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 389.

Waarde en normen

De eerste UK's vonden plaats tegen het einde van wat vaak 'de Franse periode' wordt genoemd. In deze periode lag het zwaartepunt van de Esperantobeweging in Frankrijk. Dat betekende niet alleen dat veel prominente esperantisten toevallig uit Frankrijk kwamen, maar vooral ook dat de typisch 'Franse' visie op het nut en doel van Esperanto prevaleerde. Over het algemeen hadden de Franse esperantisten een instrumentalistische opvatting van Esperanto. Zij benadrukten de praktische voordelen van de taal en hechtten grote waarde aan de politieke, godsdienstige en overige neutraliteit van de beweging, zodat de taal voor iedereen bruikbaar zou zijn en niemand zou worden afgeschrikt door associaties van de taal met bepaalde overtuigingen. Deze 'Franse' visie stond tegenover de 'Russische'.⁶⁵ Russische esperantisten, waartoe ook Zamenhof behoorde, kenden Esperanto een politieke en idealistische waarde toe. Zij geloofden in de verbroederende kracht van de taal.

Het verschil in ideeën over de functie en waarde van de taal wordt ook wel beschreven als het verschil tussen norm- en waardegeoriënteerde interpretaties, bijvoorbeeld door Peter Forster.⁶⁶ Deze termen zijn oorspronkelijk gemunt door socioloog Neil Smelser in zijn boek *Theory of Collective Behavior*. De toepassing van Smelsers theorie op de Esperantobeweging lijkt niet direct voor de hand te liggen, want hij bakent zijn onderzoeksthema af als volgt: 'Collective behavior, as we shall study it, is not institutionalized behavior. According to the degree in which it becomes institutionalized, it loses its distinctive character.'⁶⁷ Esperantisten hadden eigen instituties, zoals de UEA. Hun activiteit op de congressen is juist wel in hoge mate geïnstitutionaliseerd, dus de theorie lijkt niet geheel van toepassing. Toch wordt de dichotomie norm- en waardegeoriënteerd door verschillende auteurs aangehaald. Forster legt het uit als volgt:

While some Esperantists emphasise [Esperanto's] advantages for trade, conferences, travel, and the like (norm-oriented), others emphasise an idealistic attitude, seeing Esperanto as contributing to world peace, justice, and brotherhood of mankind (value-oriented).⁶⁸

---

⁶⁵ Garvía, *Esperanto and Its Rivals*, 76.

⁶⁶ Forster, *The Esperanto Movement*, 347.

⁶⁷ Smelser, *Theory of Collective Behavior*, 8.

⁶⁸ Forster, *The Esperanto Movement*, 5.

De normgeoriënteerde visie komt dus overeen met de ‘Franse’ visie; de waardegeoriënteerde met de ‘Russische’. David Jordan maakt hetzelfde onderscheid als Forster en verbindt waardeoriëntatie aan gemeenschapszin binnen de Esperantobeweging: ‘Value-oriented Esperantists seek to prove that Esperanto is a catalyst for human brotherhood, both by persuading outsiders that Esperanto will solve their problems and by creating a total Gemeinschaft at their own meetings.’⁶⁹ Hij is echter ook kritisch op het simplisme van de dichotomie, die in de praktijk niet altijd op blijkt te gaan: ‘Living informants bring to the fore complexities that make a dichotomy between value (or movement) and norm (or language) orientations inadequate.’⁷⁰ Zinvoller is volgens hem het onderscheid tussen het oorspronkelijke doel van universele toepassing en een aangepast doel van beperkt gebruik, want niet alle esperantisten hebben te allen tijde naar de eindoverwinning gestreefd.⁷¹

Dit hoofdstuk gaat over de vraag wat nu eigenlijk het doel of de essentie van de Internationale Taal was, en de manier waarop esperantisten zelf hebben geprobeerd deze vraag te beantwoorden. We zullen zien of de dichotomie van norm- versus waardegeoriënteerd voldoet om de verschillende houdingen ten opzichte van de beweging of gemeenschap te beschrijven. Smelser definieert een normgeoriënteerde beweging als ‘an attempt to restore, protect, modify, or create norms in the name of a generalized belief’⁷² en een waardegeoriënteerde beweging als ‘a collective attempt to restore, protect, modify, or create values in the name of a generalized belief’.⁷³ Was de Esperantogemeenschap wel in essentie een ‘poging’, was het meer dan dat, of was het iets heel anders?

Verklaring over de essentie van het esperantisme

Op het eerste UK, in Boulogne-sur-Mer, sloegen de aanhangers van de ‘Franse’, normgeoriënteerde interpretatie onmiddellijk een slag met de *Verklaring over de essentie van het esperantisme* (ook wel *Verklaring van Boulogne*). De opstellers voelden zich geroepen om ‘als vertegenwoordigers van het esperantisme uit verschillende landen’ een verklaring te geven van de essentie van dit idee, omdat velen daar volgens hen een onjuist idee over hadden. De auteurs legden uit:

---

⁶⁹ Jordan, ‘Esperanto and Esperantism’, 110.

⁷⁰ Ibidem, 111.

⁷¹ Ibidem, 112.

⁷² Smelser, *Theory of Collective Behavior*, 270.

⁷³ Ibidem, 313.

Het esperantisme is een inspanning om in de hele wereld het gebruik te verspreiden van een neutraal menselijke taal, die “zonder zich te bemoeien met het interne leven van volken en geenszins met het doel bestaande landstalen te verdringen”, mensen uit verschillende landen de mogelijkheid zou geven om elkaar onderling te begrijpen, die zou kunnen dienen als vredebrengende taal van publieke instituties in die landen, waar verschillende groepen onderling strijden over de taal, en waarin werken zouden kunnen worden gepubliceerd die voor alle volken evenzeer van belang zijn. Elk ander idee of elke andere hoop die deze of gene esperantist aan het esperantisme verbindt, is volledig zijn eigen zaak, waarvoor het esperantisme niet verantwoordelijk is.⁷⁴

In de *Verklaring over de neutraliteit van de Esperantocongressen* werd daar een jaar later nog aan toegevoegd dat iedereen die de taal Esperanto kent en gebruikt, zich esperantist mag noemen, ongeacht het doel waarvoor hij of zij de taal gebruikt. Omdat Esperanto een neutrale taal moest zijn, was het dan ook niet de bedoeling om politieke, religieuze of maatschappelijke vraagstukken te bespreken in de officiële bijeenkomsten van de congressen.⁷⁵

Voor wie waren deze verklaringen bedoeld? Wie waren de ‘velen’ die ‘een zeer onjuist idee’ hadden over esperantisme?⁷⁶ Het ligt voor de hand dat dit de niet-Esperantosprekers waren, die er vooroordelen op nahielden over Esperanto en Esperantosprekers. De verklaring specificeerde dit echter niet. Het is ook mogelijk dat de opstellers zich richtten tot andere Esperantosprekers, die in hun ogen te veel politieke of ideologische betekenis aan de taal hechtten – de esperantisten met ‘Russische’ of waardegeoriënteerde opvattingen. Het verschil tussen de interpretaties werd ter plaatse niet zo expliciet gemaakt als Forster en Jordan dat doen, maar er werd wel meermalen het onderscheid gemaakt tussen Esperanto als ‘taal’ enerzijds en als ‘zaak’ (‘afero’) anderzijds, waarbij de algemene consensus – niet verbazend op het overwegend Franse congres – was dat Esperanto als taal moest worden gezien en niet als zaak. Dat werd als argument aangevoerd tegen de oprichting van een overkoepelende Esperanto-organisatie: ‘Als we nu praten over een organisatie of federatie, zal de taal een zaak

---

⁷⁴ UEA-archieff, Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Maró, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905, 87-8.

⁷⁵ Janton, Pierre, *Esperanto: lingvo – literaturo – movado* (Rotterdam 1988) 36.

⁷⁶ UEA-archieff, Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Maró, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905, 87.

worden, en dat is niet zo goed voor het Esperanto' stelde een congresdeelnemer.⁷⁷ Een ander, nog stelliger: 'Ik ben het er volledig mee eens dat Esperanto een taal is; het is geen zaak. Als het een zaak zou worden, zou het vergaan. Esperanto moet eeuwig leven als taal en niet vergaan als zaak.'⁷⁸

Ook Zamenhof ging akkoord met de Verklaring over de essentie van esperantisme, maar niet van harte. Op het tweede UK in Genève, in 1906, zei hij in zijn openingsrede:

Helaas zijn er de laatste tijd tussen de esperantisten stemmen opgegaan die zeggen: "Esperanto is slechts een taal; vermijd het om het esperantisme met enig idee te verbinden, zelfs helemaal privé, want anders zal men denken dat wij allemaal dat idee hebben, en zullen wij verschillende mensen niet bevallen, die niet van dat idee houden!" O, wat een woorden! Uit angst dat we misschien de mensen niet behagen die zelf Esperanto alleen willen gebruiken voor praktische zaken, moeten we allemaal het deel van het esperantisme uit ons hart scheuren dat het belangrijkste is, het heiligst, het idee dat het hoofddoel was van de zaak Esperanto, dat de ster was die altijd alle Esperantostrijders heeft geleid! O, nee, nee, nooit! Met energiek protest wijzen wij deze eis af. Als men ons, de eerste Esperantostrijders, oplegt dat wij in ons handelen al het ideële vermijden, [...] zullen wij met afschuw uitroepen: "Met zulk een Esperanto, dat slechts exclusief doelen van commercie en praktisch nut moet dienen, willen wij niets te maken hebben!"⁷⁹

Het moge duidelijk zijn dat Zamenhof zelf de belichaming was van de 'Russische', waardegeoriënteerde opvatting van zijn taal, al was hij dan schoorvoetend akkoord gegaan met de instrumentalistische Verklaring van Boulogne. Hij stond het toe dat er zo naar zijn taal gekeken werd, maar kende zelf een veel ideëlere waarde aan het Esperanto toe. Die waarde noemde hij zelf 'de interne idee', en die hing samen met zijn andere ideeën over een betere wereld.

---

⁷⁷ UEA-archief, Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Marco, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905, 58-9.

⁷⁸ Ibidem, 62.

⁷⁹ Zamenhof, *Originala verkaro*, 371-2, mijn vertaling.

De interne idee van Esperanto

‘Ik gooide een voor een mijn verschillende kinderachtige utopieën uit het raam,’ had Zamenhof geschreven in de brief aan Borovko, ‘en alleen van de droom over één menselijke taal kon ik geen afstand doen.’⁸⁰ Als dat al waar was, dan was het een beetje misleidend: Esperanto was niet Zamenhofs enige project voor een betere wereld. Zoals hij in 1906 aan de Franse esperantist Émile Javal schreef, was het Esperanto slechts een deel van een veel groter plan, waarbij niet alleen een neutraal menselijke taal, maar ook een neutraal menselijke religie hoorde. Denken we terug aan de jeugdervaringen die Zamenhof inspireerden tot zijn taalproject, dan is de keus voor een universele religie niet verbazend: evenzeer als mensen werden verdeeld door taal, werden zij verdeeld door godsdienst, constateerde Zamenhof. Aan dit religieuze project hechtte hij, volgens Johannes Dietterle, redacteur van Zamenhofs verzameld werk, zelfs nog meer dan aan zijn internationale taal.⁸¹ ‘Hillelisme’ heette het, naar Rabbi Hillel, een farizeïsche geleerde van rond het begin van de jaartelling. Later doopte Zamenhof het om tot ‘homaranisme’ – een typisch Esperantowoord – om het van de joodse connotatie te ontdoen.⁸² (‘Homarano’ betekent ‘lid van de mensheid’.) De neutraal menselijke godsdienst was in zekere zin het religieuze evenbeeld van Esperanto: het moest een toegankelijke godsdienst zijn, niet ter vervanging van maar als aanvulling op bestaande individuele religieuze geaardheden, met de bedoeling om gelijkwaardig menselijk contact te bevorderen.

De Franse esperantisten waren niet enthousiast. Weliswaar benadrukte Zamenhof dat Esperanto en hillelisme twee aparte zaken waren en dat het heel goed mogelijk was om tegelijk een geweldige esperantist te zijn en tegenstander van het hillelisme, maar de Franse leiders voorzagen dat veel mensen niet in staat zouden zijn om onderscheid te maken tussen Esperanto en de persoonlijke ideeën van de maker.⁸³ Ze zetten Zamenhof onder druk om zijn openingsrede voor het tweede UK aan te passen. De nieuwe versie repte niet meer van hillelisme of homaranisme, maar wel van ‘het heilige, grote en belangrijke idee dat de internationale taal in zich draagt. Dit idee – u voelt het allen zeer goed – is broederschap en gerechtigheid tussen alle volken.’⁸⁴ Deze toespraak werd, evenals Zamenhofs openingsrede van het jaar ervoor, enthousiast

---

⁸⁰ Brief Zamenhof aan mede-esperantist N. Borovko, 189?, in: *Originala verkaro*, 417, mijn vertaling.

⁸¹ Dietterle, *Originala verkaro*, 312.

⁸² Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 49-50.

⁸³ Zamenhof, *Originala verkaro*, 315; Garvía, *Esperanto and Its Rivals*, 89.

⁸⁴ Zamenhof, *Originala verkaro*, 372, mijn vertaling.

ontvangen, wat bewijst dat de praktische, instrumentalistische opvatting van Esperanto toch ook samen kon gaan met bezieling.⁸⁵

Die bezieling stond niet iedereen aan. Louis de Beaufront, in die tijd de tweede man van de beweging, weigerde om naar Boulogne-sur-Mer te komen, volgens Van Oostendorp omdat hij bang was dat de sfeer er ‘te zweverig’ zou zijn.⁸⁶ Twee jaar later verliet hij de beweging met zijn eigen taal Ido. Zo veroorzaakte hij een schisma, de Idocrisis genoemd.⁸⁷ Gelijkgestemde esperantisten nam hij met zich mee. De meer waardegeoriënteerde bleven in de Esperantobeweging.

Verklaring van München

Zo selecteerden potentiële esperantisten zichzelf: normgeoriënteerde enthousiastelingen kozen eerder voor Ido en de meer waardegeoriënteerde voor Esperanto. Bijna een halve eeuw jaar na de sterk normgeoriënteerde *Verklaring over de essentie van het esperantisme* besloten deelnemers aan het 36^e UK om een nieuwe verklaring op te stellen, die meer invulling gaf aan het begrip ‘esperantisme’ dan de Verklaring van Boulogne. De wereld was veranderd sinds het eerste congres. Twee wereldoorlogen hadden plaatsgevonden. Na de Eerste Wereldoorlog werden verschillende maatschappelijke bewegingen steeds belangrijker in de Esperantobeweging. De arbeidersbeweging was al sinds het begin belangrijk geweest en nu begon het pacifisme een steeds grotere plaats in te nemen.⁸⁸ De Tweede Wereldoorlog had een desastreuzer effect op de Esperantobeweging dan de eerste. Volgens Van Oostendorp was het in West-Europa de doodsteek voor het Esperanto.⁸⁹ Aangezien de meeste UK’s plaatsvonden in West-Europa en de meeste deelnemers uit West-Europa kwamen, was dat belangrijk voor de sfeer op de congressen.⁹⁰ Tegen deze achtergrond moet de Verklaring van München gezien worden. De verklaring luidde:

Het doel van de Esperantobeweging is de volledige toepassing van de Internationale Taal Esperanto in alle domeinen van het internationale leven en voor alle internationale

---

⁸⁵ Garvía, *Esperanto and Its Rivals*, 89.

⁸⁶ Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 52.

⁸⁷ Sikosek, *Die neutrale Sprache*, 442.

⁸⁸ Janton, *Esperanto: Lingvo – literaturo – movado*, 40.

⁸⁹ Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 111.

⁹⁰ UEA, ‘Listo de Universalaj Kongresoj’ (versie 2019), <https://uea.org/kongresoj/listo> (geraadpleegd 23 maart 2019).

betrekkingen. Uit dat brede gebruik van de Internationale Taal zullen logisch voortvloeien:

- (1) aantrekking van bredere bevolkingslagen tot actieve deelname aan het internationale leven;
- (2) vooruitgang van de wetenschap en vermeerdering van de intellectuele uitwisselingen in een internationale context;
- (3) versterking van solidariteit tussen alle mensen en versnelling van het proces van de eenwording van de mensheid.⁹¹

De verklaring werd unaniem aangenomen door de aanwezigen.⁹² Hoewel de benoeming van ‘logische consequenties’ doet denken aan de rationele Franse opvatting van esperantisme, is het duidelijk dat het hier eerder om idealen dan om voorspellende redeneringen gaat, en dat de waardegeoriënteerde opvatting terrein had gewonnen. Nu de eindoverwinning verder dan ooit uit zicht leek, voelden de esperantisten behoefte om hun doelen en waarden duidelijk te maken. Met name het derde punt laat zien dat de esperantisten een hoger doel toekenden aan hun taal, dat zij geloofden in de interne idee. De terminologie werd in 1951 niet meer gebruikt, maar met de Münchense Verklaring erkenden alle UK-deelnemers dat Esperanto een ‘zaak’ was.

De zaak Esperanto

Het strijden voor die zaak was een idealistische aangelegenheid met praktische kanten. Op ieder UK werden vergaderingen belegd om doelstellingen en werkwijzen vast te stellen. Op het eerste UK was bijvoorbeeld de officiële erkenning van Esperanto als internationale telegrafietaal een agendapunt.⁹³ Later waren er overkoepelende thema’s per jaar, zoals het gebruik van Esperanto door UNESCO (1954), Esperanto in scholen (1960) en culturele rechten en taaldiscriminatie (1968). Op de vroegste UK’s waren er alleen algemene vergaderingen, die goed werden bezocht. Later werden er vier ‘secties’ ingesteld, die zich bogen over respectievelijk Esperanto in het volwassenenonderwijs, Esperanto in de wetenschap en techniek, Esperanto in internationale intellectuele uitwisselingen en Esperanto in het internationale verkeer en de handel. Deze

---

⁹¹ UEA-archieff, ‘Unuecigo de la Esperanto-Movado’, in: Kongresa jubilea libro, 1933.

⁹² Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 388.

⁹³ UEA-archieff, Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Marco, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905, 44-9.

vergaderingen werden beduidend slechter bezocht.⁹⁴ Ook de algemene bijeenkomsten werden niet meer vanzelfsprekend bezocht. Er leek een scheiding te ontstaan tussen enerzijds de actieve leiders van de beweging, die de vergaderingen organiseerden en bijwoonden, en anderzijds de deelnemers, die de vergaderingen als vrijblijvend zagen. ‘UEA mache den Eindruck einer Armee, in der nur die Generale kämpfen,’ klaagde de voorzitter van het UK in 1969.⁹⁵

Raumisme

In 1980 organiseerde TEJO, de jongerenafdeling van de UEA, zijn jaarlijkse Esperantojongerencongres in de Finse stad Rauma. Deze bijeenkomst is bekend geworden onder esperantisten vanwege het Manifest van Rauma dat er werd opgesteld, dat het failliet van het Esperanto als ideologie verklaarde, en voorstelde de Esperantosprekers als cultuurgroep te zien, als taalminderheid in diaspora.⁹⁶ Het Manifest van Rauma verwoordde niet de officiële stellingname van TEJO, maar werd door een groot deel van de aanwezigen en door vier Esperantoclubs onderschreven. De opstellers van het manifest constateerden een identiteitscrisis bij zichzelf. Ideologie had geen plaats meer in de maatschappij van de jaren 80 en de Esperantojongeren voelden zich ongemakkelijk bij het hoogdravende idealisme van de interne idee. Ze voelden zich enerzijds gedwongen om vast te houden aan idealistische ‘mythes’ – dat het Engels de vijand was, bijvoorbeeld, of dat de VN Esperanto zouden moeten invoeren als voertaal – terwijl ze anderzijds, in de praktijk, hun taal gebruikten en er plezier van hadden, onafhankelijk van die idealistische doelen.⁹⁷ De oorspronkelijke doelen waren hol en verjaard, stelden de auteurs van het manifest, er moesten nieuwe voor in de plaats komen. Het was nog altijd de bedoeling om Esperanto te verspreiden, maar officiële invoering van de taal was op korte termijn ‘noch waarschijnlijk, noch essentieel’.⁹⁸ De

---

⁹⁴ Zie voor het aantal aanwezigen bij de vergaderingen UEA-archief, Tagaj Bultenoj n-ro 1-5, opgesteld door de Informa Servo, 4-11 augustus 1951; zie voor de totale hoeveelheid aanwezigen Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 391.

⁹⁵ Geciteerd in Peter Forster, ‘Esperanto als soziale und linguistische Bewegung’, in: ‘Zur Soziologie der Sprache’, red. Rolf Kjolseth en Fritz Sack, themanummer, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 23 (1971) 1, 238-50, aldaar 247, vertaling Helga Zicke.

⁹⁶ Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 123.

⁹⁷ Esperanto-Junularo Donnersberg, Svisa Esperanto-Junularo, Kooperativo de Literatura Foiro, Pola Studenta Esperanto-Komitato e.a., ‘Manifesto de Raŭmo’ (versie 31 december 1980), <http://www.esperantio.net/index.php?id=10> (geraadpleegd 29 maart 2019).

⁹⁸ Esperanto-Junularo Donnersberg, Svisa Esperanto-Junularo, Kooperativo de Literatura Foiro, Pola Studenta Esperanto-Komitato e.a., ‘Manifesto de Raŭmo’ (versie 31 december 1980), <http://www.esperantio.net/index.php?id=10> (geraadpleegd 29 maart 2019), mijn vertaling.

nadruk moest liggen op de ‘positieve waarden’ van Esperanto: zijn waarde in het taalonderwijs, de contacten tussen gewone mensen, gelijkwaardig (‘discriminatievrij’) contact en een *nieuwsoortige internationale cultuur*.

Gerelateerd aan de laatste waarde benadrukken wij dat de zoektocht naar een eigen identiteit ons ertoe heeft gebracht om esperantistendom te conceptualiseren als het toebehoren aan een zelfgekozen taalminderheid in diaspora. De groei van onze krachten en de toetreding van nieuwe mensen hangt beslist van de bewustwording van deze waarden af.’⁹⁹

De congressen zouden hierin een cruciale rol moeten spelen. Voor de assimilatie van mensen in de taalgemeenschap vonden de auteurs het nodig om vaker bijeen te komen en om bovendien vergaderingen van organen van die bijeenkomsten te weren.¹⁰⁰ Dat zou een definitieve scheiding van ‘generaals’ en ‘soldaten’ betekenen, waarin de generaals bovendien een beduidend minder belangrijke plaats zouden hebben.

Deze denktrant wordt sinds het manifest ‘raumisme’ genoemd, vaak in tegenstelling tot ‘finvenkisme’: de stroming van esperantisten die naar de ‘eindoverwinning’ bleven streven, de ‘fina venko’. Socioloog Walter Źelazny verbindt raumisme aan het idee van de Esperanto-stadstaat.¹⁰¹ Dat idee kwam pas later op, in 1998, maar de kern ervan was al aanwezig in het manifest van 1980: de Esperantogemeenschap is waardevol op zichzelf, ook los van het streven om Esperanto tot wereldtaal te maken.¹⁰² Źelazny beschrijft een schisma in de Esperantobeweging tussen ‘les militants de l’espéranto comme La Langue Internationale, d’une part, et les militants de l’espéranto comme une langue dite “alternative” étant elle-même porteuse de paix, d’autre part.’¹⁰³ De raumisten zien Esperanto dus niet meer als universele, maar veeleer als ‘alternatieve’ taal, en zij zien nauwelijks meer een andere taak voor de

---

⁹⁹ Esperanto-Junularo Donnersberg, Svisa Esperanto-Junularo, Kooperativo de Literatura Foiro, Pola Studenta Esperanto-Komitato e.a., ‘Manifesto de Raŭmo’ (versie 31 december 1980), <http://www.esperantio.net/index.php?id=10> (geraadpleegd 29 maart 2019).

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Walter Źelazny, ‘Les idées sociales et religieuses suscitées par le phénomène des langues dites artificielles (aspect interlinguistique et social)’, *Esperantologio / Esperanto Studies* 2 (2001) 1, 29-38, aldaar 33, 36.

¹⁰² Esperanta Civito, ‘Pakto por la Esperanta Civito’ (versie 2006), <http://www.esperantio.net/index.php?id=13> (geraadpleegd 31 januari 2019).

¹⁰³ Źelazny, ‘Les idées sociales et religieuses suscitées par le phénomène des langues dites artificielles’, 30.

kunsttaal Esperanto dan voor natuurlijke talen. Hun gemeenschap is, volgens Źelazny, een quasi-etnische diaspora.¹⁰⁴

Waar staan nu de raumisten op het spectrum van waardegeoriënteerd tot normgeoriënteerd? Het is lastig om hen onder deze noemers te scharen. Ze zijn eerder waarde- dan normgeoriënteerd omdat ze in hun taal een inherente waarde zien – Esperanto ‘étant elle-même porteuse de paix’, in de woorden van Źelazny, Esperanto als drager van ‘positieve waarden’, zoals in het Raumamanifest staat. Maar waren de waarden die zij zagen dezelfde waarden als die Zamenhof ooit de interne idee had genoemd? Zamenhof wilde met zijn internationale taal de verdeeldheid tussen bevolkingsgroepen helpen wegnemen, de mensen verenigen. Wat hij bereikt had, zeiden de raumisten, was slechts de creatie van een nieuwe diaspora. Het is onwaarschijnlijk dat dat Zamenhof en zijn waardegeoriënteerde tijdgenoten en volgelingen had kunnen bekoren. Nee, de raumisten ontsnappen aan classificatie omdat zij Esperanto gebruikten waarvoor het niet was bedoeld. Ik stel daarom voor om het analytische kader van visies op Esperanto uit te breiden met een derde categorie: de raumisten waren niet norm- of waardegeoriënteerd, maar *gemeenschapgeoriënteerd*. Anders dan de dichotomie norm-versus waardegeoriënteerd veronderstelt, zagen zij Esperanto in essentie niet als ‘poging’, maar als gegeven. Een levende taal was voor hen belangrijker dan een universele taal; Zamenhofs project was reeds geslaagd. Zij zagen ‘esperantendom’ in de eerste plaats als het toebehoren aan de Esperantogemeenschap. Waar kwam dit gevoel vandaan? In het volgende hoofdstuk komen verschillende factoren aan bod die het idee van een op zichzelf staande Esperantogemeenschap in hand hebben gewerkt.

---

¹⁰⁴ Źelazny, ‘Les idées sociales et religieuses suscitées par le phénomène des langues dites artificielles’, 36.

Hoofdstuk 3: Esperantujo

Een gemeenschap in diaspora

In het Manifest van Rauma was er één woord dat schitterde door afwezigheid, en dat was ‘esperantisme’. Het manifest sprak van ‘esperantistendom’ (‘esperantisteco’); dat was het toebehoren aan een zelfgekozen taalminderheid in diaspora.¹⁰⁵ Het woord ‘esperantist’ kwam wel in de tekst voor, maar een esperantist was voor de raumisten geen aanhanger van een isme, maar lid van een groep. Die groep is door de geschiedenis van het Esperanto heen op verschillende manieren verbeeld. De meest voorkomende metafoor was die van de natie. Zamenhof noemde de esperantisten een ‘volk’. Om de beeldspraak door te zetten: dit volk bestond uit trotse bewoners van Esperantujo, vrij vertaald ‘Esperantoland’. Dit woord werd al op het eerste UK gebruikt, bijvoorbeeld door een deelneemster die zei dat zij zich met geen enkele natie verbonden voelde, maar in Esperantujo haar vaderland had gevonden.¹⁰⁶

Het idee van de esperantisten als quasi-etnische groep was in 1980 dus geen radicaal nieuw idee. Zo lang de esperantisten werkten voor de eindoverwinning, werkten zij echter noodzakelijkerwijs voor het verdwijnen van de gemeenschap. Een groep waartoe iedereen behoort, is immers geen groep van betekenis. De raumisten waren de eersten die openlijk stelden dat de primaire functie van Esperanto veeleer het onderhouden van de taalgemeenschap was dan het bevorderen van wereldvrede of het brengen van praktische voordelen in het internationale verkeer. Waarom?

Niet pas in 1980, maar sinds het begin van het Esperanto en met name sinds het begin van de UK’s was ‘de taal Esperanto’ onafscheidelijk verbonden met een gemeenschap van sprekers. Niet alleen had die gemeenschap niet kunnen bestaan zonder Esperanto, maar, belangrijker nog, Esperanto kon niet bestaan zonder de gemeenschap. Zoals eerder besproken, signaleert David Jordan een soort natuurlijke selectie door de afsplitsing van de taal Ido; normgeoriënteerde esperantisten trokken

---

¹⁰⁵ Esperanto-Junularo Donnersberg, Svisa Esperanto-Junularo, Kooperativo de Literatura Foiro, Pola Studenta Esperanto-Komitato e.a., ‘Manifesto de Raŭmo’ (versie 31 december 1980), <http://www.esperantio.net/index.php?id=10> (geraadpleegd 29 maart 2019).

¹⁰⁶ UEA-archief, Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Marco, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905, 27.

naar Ido toe, terwijl de meer waardegeoriënteerde en gemeenschapsgezinde esperantisten bij Esperanto bleven. Maar, zegt Jordan,

Draining reformists away does not in itself build a vigorous movement. Loyalties must be built among those who remain. In addition to the idea of a planned international language, two forces unique to Esperanto seem to deserve credit for attracting these loyalties. They are the ideology of Esperantism, fashioned largely by Zamenhof, and the ‘political machine’ provided by the movement's worldwide organization [UEA].¹⁰⁷

Laten dit nu juist twee factoren zijn die niet alleen een *beweging* maar een *gemeenschap* onder aanhangers stimuleren. Waardegeoriënteerde esperantisten proberen de waarde van hun taal en ideologie niet alleen te bewijzen door hypothetische oplossingen voor concrete problemen aan te dragen, maar ook ‘by creating a total Gemeinschaft at their own meetings’.¹⁰⁸ De UEA hielp bij de vorming van een gemeenschap door contact tussen de leden te faciliteren, niet in de laatste plaats door het organiseren van de Universalaj Kongresoj.

Daar was de eerste verbindende factor de gemeenschappelijke taal. Het feit dat alle deelnemers van de UK's dezelfde taal spraken en juist ook het feit dat zij allen bewust hadden gekozen om zich deze taal eigen te maken en te gebruiken, was een kwestie van *achieving community*, in de woorden van Suresh Canagarajah.¹⁰⁹ Tegelijkertijd roepen verschillende symbolen en tradities op UK's associaties op met de natiestaat, in de vorm van een *imagined community*.¹¹⁰ Voor geen van deze gemeenschappen – noch de voorgestelde, noch de bereikte – was het idealistische aspect van de UK's doorslaggevend. Belangrijker waren andere bindmiddelen: de taal, de tradities en de sociale contacten.

Taal als bindmiddel

Benedict Anderson beschrijft in *Imagined Communities* de rol die taal speelt voor de cohesie van grote religies: Latijn voor het christendom en Arabisch voor de islam. Deze talen zorgden voor eenheid van de religie en de religieuze gemeenschap. Toen in Europa de landstalen steeds belangrijker werden als bestuurstalen en in die zin

---

¹⁰⁷ Jordan, ‘Esperanto and Esperantism’, 110.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Canagarajah, ‘Achieving Community’.

¹¹⁰ Anderson, *Imagined Communities*.

concurrerden met de positie van het Latijn, verzwakte dat dan ook de ‘voorgestelde gemeenschap’ van het christendom.¹¹¹ Zamenhof had een vergelijkbaar idee gehad met betrekking tot het Hebreeuws en het jodendom: wat is een volk zonder levende taal? Dat is helemaal geen volk. Tegelijk met het verzwakken van de positie van het Latijn werd er steeds meer in de landstalen gepubliceerd, wat zorgde voor een meer nationale focus van de gedrukte literatuur, zoals Lucien Febvre en Henri-Jean Martin aantonen in *L'apparition du livre*.¹¹² Lezers werden zich bewust van het bestaan van de groep mensen die dezelfde lectuur tot zich nam als zij: hun medelezers. ‘These fellow-readers, to whom they were connected by print, formed, in their secular, particular, visible invisibility, the embryo of the nationally imagined community,’¹¹³ schrijft Anderson.

De relatie tussen taal en cultuur was niet alleen op ‘medelezers’ gebaseerd, maar ook op de taalwetenschap die zich in de negentiende eeuw in Europa in hoog tempo ontwikkelde tot vergelijkende wetenschap. Daarbij vond plaats wat Joep Leerssen de ‘verabsolutering van de taal’ noemt: talen werden scherper dan voorheen afgebakend en als zelfstandige entiteit beschouwd, in plaats van min of meer in elkaar over te gaan in grensgebieden.¹¹⁴ Hierdoor begonnen filologen ook sterker onderscheid te maken tussen verschillende taalgroepen. De relatie met culturele eenheden lag vervolgens voor de hand. ‘Cultuur- en literatuurgeschiedenis werden dus volgens de taxonomie van de verschillende talen en taalfamilies gegroepeerd,’ schrijft Leerssen. ‘Het Europese cultuurlandschap werd [...] in zijn historische groei en ontwikkeling volledig taalgewijs ingedeeld.’¹¹⁵

Zo kreeg de relatie tussen taal en cultuur, die voor ons wellicht vanzelfsprekend is, in de negentiende eeuw een vaste vorm in de filologie en gerelateerde vakgebieden, zoals de literatuurwetenschap. De door esperantisten zelf vaak onderschreven veronderstelling dat ook zij als taalgemeenschap een eigen cultuur hebben, vindt daar zijn wortels. Ook de vanzelfsprekende overeenkomst tussen cultuurgroep en natie begon in de negentiende eeuw. Er was wel een belangrijk verschil met andere cultuurgroepen of volken: anders dan de leden van een natiestaat, stelden de esperantisten zich in eerste instantie ten doel om hun eigen groep zo groot mogelijk te maken. Zou de

---

¹¹¹ Anderson, *Imagined Communities*, 42.

¹¹² Lucien Febvre en Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre* (Parijs 1958) 248-9.

¹¹³ Anderson, *Imagined Communities*, 44.

¹¹⁴ Leerssen, *Nationaal denken in Europa*, 102.

¹¹⁵ *Ibidem*, 101.

‘eindoverwinning’ worden bereikt, dan was de groep niet meer select, maar universeel. Stuart Hall parafraseert enkele belangrijke theoretici over dit onderwerp:

Above all, and directly contrary to the form in which they are constantly invoked, identities are constructed through, not outside, difference. This entails the radically disturbing recognition that it is only through the relation to the Other, the relation to what it is not, to precisely what it lacks, to what has been called its constitutive outside that the ‘positive’ meaning of any term – and thus its ‘identity’ – can be constructed (Derrida, 1981; Laclau, 1990; Butler, 1993). Throughout their careers, identities can function as points of identification and attachment only because of their capacity to exclude, to leave out, to render ‘outside’, abjected.¹¹⁶

Zou iedereen dus Esperanto spreken – het oorspronkelijke doel van de Internationale Taal – dan zou de ‘out-group’ wegvallen. Esperantisme en Esperantujo zijn in die zin in laatste instantie onverenigbaar. Die laatste instantie is echter nooit bereikt. De bekeringsdrang van de esperantisten deed aan het vooralsnog bestaan van de out-group, en zijn betekenis voor de vorming van de in-group, niet af. Zolang de eindoverwinning niet was bereikt, bestond er een ‘wij’ van Esperantosprekers en een ‘zij’ van alle anderen.

Andere bindmiddelen: uitgevonden tradities

Er ontstond dus een gemeenschapszin door het simpele in- en uitsluitingsmechanisme van de taalbeheersing. Maar het groepsgevoel was meer dan een onvermijdelijke bijkomstigheid, want taal was niet de enige factor die meespeelde bij het vormen van een gemeenschap. Er waren er meer, en geen van deze andere factoren was even essentieel voor de Esperantobeweging als de internationale taal zelf. Er was een vlag: groen met in de linkerbovenhoek een wit vlak met daarin de groene vijfpuntige ster, in het begin soms nog met een ‘E’, erin, later niet meer. Er was een ‘volkslied’: ‘La Espero’. Er was een symbolische spilfiguur: Zamenhof, die ook na zijn dood van belang bleef in de gemeenschap, wat bijvoorbeeld blijkt uit de eerbied die zijn dochter ten deel viel op het congres in 1930.¹¹⁷

---

¹¹⁶ Stuart Hall, ‘Introduction: Who Needs ‘Identity’?’, in: Paul du Gay en Stuart Hall (red.), *Questions of Cultural Identity* (Londen 1996) 1-17, aldaar 4-5.

¹¹⁷ UEA-archief, persoonlijk reisverslag van H. Veenstra over het 22e Universala Kongreso de Esperanto te Oxford, 1930, 5-6.

Veel van deze factoren zouden geclassificeerd kunnen worden als ‘uitgevonden tradities’ (‘invented traditions’) zoals beschreven door Eric Hobsbawm in de bundel *The Invention of Tradition*. In de introductie schrijft Hobsbawm:

‘Invented tradition’ is taken to mean a set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition, which automatically implies continuity with the past.¹¹⁸

Dat lijkt misschien een ontoepasselijke categorie, aangezien de Esperantobeweging van nature vernieuwend was en juist niet steunde op een historische traditie. Nu was het niet onmogelijk om wortels van het Esperanto te ontwaren in eerdere kunsttalen zoals de filosofische taalprojecten van Descartes en Leibniz, of de enige eerdere levende plantaal Volapük, maar die geschiedenis werd meestal niet breed uitgemeten. Toch kunnen zaken als de Esperantovlag en het zingen van een ‘hymne’ bij de opening en afsluiting van elk congres worden opgevat als uitgevonden tradities. De continuïteit met het verleden hoeft volgens Hobsbawms definitie immers slechts te worden geïmpliceerd door de herhaling en de symbolische waarde. Dat gold inderdaad voor de genoemde zaken. Juist in nieuwe situaties is de behoefte aan uitgevonden tradities vaak groot, om houvast te bieden en eenheid te creëren.

De productie van uitgevonden tradities was volgens Hobsbawm dan ook juist bijzonder groot in Europa gedurende de turbulente periode 1870-1914, waarin ook het eerste UK plaatshad. Dat gold zowel voor politieke als voor maatschappelijke contexten. Het onderscheid daartussen is niet altijd duidelijk. ‘Quite new, or old but dramatically transformed, social groups, environments and social contexts called for new devices to ensure or express social cohesion and identity and to structure social relations.’¹¹⁹ Voor de maak van die ‘new devices’ – de uitgevonden tradities – kon inspiratie geput worden uit religie, vorstelijke praal en folklore. Op de UK’s is van al deze bronnen gebruik gemaakt, maar, zoals reeds opgemerkt, vooral de associatie met de natiestaat ligt voor de hand.

---

¹¹⁸ Hobsbawm, ‘Inventing Traditions’, 1.

¹¹⁹ Hobsbawm, ‘Mass-Producing Traditions’, 263.

Esperantoland

Die associatie is ook door veel esperantisten zelf expliciet gemaakt, bijvoorbeeld de eerder genoemde UK-deelneemster die Esperantujo haar vaderland noemde. ‘Die meisten sind sich dessen bewusst, dass das Wort vom Esperanto-popolo – Esperanto-Volk – nur eine Metapher ist’, schrijft Marcus Sikosek in zijn proefschrift over de UEA.¹²⁰ Maar wat is ‘slechts een metafoor’? Metaforen zeggen veel over het wereldbeeld van de spreker en vormen tegelijkertijd onze perceptie van de werkelijkheid.¹²¹ De beeldspraak van de esperantisten als volk kwam sinds het begin van de UK’s veel voor.

Het beeld van Esperantoland werd door symbolen en uitgevonden tradities ondersteund. De kwalificatie ‘uitgevonden’ moet niet al te letterlijk worden genomen, schrijft Anderson:

The term ‘invented tradition’ [...] includes both ‘traditions’ actually invented, constructed and formally instituted and those emerging in a less easily traceable manner within a brief and dateable period – a matter of a few years perhaps – and establishing themselves with great rapidity.¹²²

Sommige uitgevonden tradities zijn dus ontstaan zonder vooropgezet plan van de uitvinder. Ironisch is de geschiedenis van de groene ster, die Louis de Beaufront had ontworpen met praktische bedoelingen, namelijk het onmiddellijk herkenbaar maken van Esperantoboeken in de boekwinkel of bibliotheek.¹²³ Juist deze man, die in 1905 weigerde naar het UK te komen omdat hij bang was dat de sfeer er te zweverig zou zijn, die nadrukkelijk van mening was dat Esperanto een *taal* was en geen *zaak* en die uiteindelijk de beweging uit onvrede verliet, had de Esperantogemeenschap voorzien van een krachtig symbool vol ‘zweverige’ waarde.¹²⁴ De kleur groen stond voor hoop¹²⁵ en de vijf punten symboliseerden de vijf continenten, maar volgens een andere uitleg ook wel geloof, trouw, dienst, vriendschap en liefde.¹²⁶ Belangrijker nog dan deze

---

¹²⁰ Sikosek, *Die neutrale Sprache*, 26.

¹²¹ George Lakoff en Mark Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago en Londen 1980) 3-9.

¹²² Anderson, ‘Invented Traditions’, 1.

¹²³ Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 44.

¹²⁴ *Ibidem*, 52.

¹²⁵ Sikosek, *Die neutrale Sprache*, 26.

¹²⁶ UEA-archief, persoonlijk reisverslag van H. Veenstra over het 22e Universala Kongreso de Esperanto te Oxford, 1930, 5.

symbolische betekenis was zijn praktische functie als herkenningsteken van esperantisten. Want niet alleen boeken, maar ook mensen konden door de groene ster direct hun 'esperantistendom' duidelijk maken, door een speldje te dragen of de ster op een andere manier in hun uiterlijk te verwerken.¹²⁷

Kon van de ster nog worden gezegd dat hij in eerste instantie vooral praktische doeleinden diende, van de Esperantovlag was direct duidelijk dat zijn functie symbolisch was. Hobsbawm noemt de vlag, samen met het volkslied en een allegorisch personage, als belangrijkste symbolen van de natiestaat zoals die in de achttiende eeuw voor het eerst werd verbeeld.¹²⁸ Esperantovlaggen werden vaak prominent opgehangen rond het congrescentrum en boven of op het podium van de aula waarin de grote bijeenkomsten werden gehouden. Op groepsfoto's werd ook vaak een Esperantovlag opgehouden.

Naast de vlag was er ook een 'volkslied' of 'hymne': 'De hoop', een op muziek gezet gedicht van de hand van Zamenhof. Het zingen van dit lied bij de opening en afsluiting van ieder UK is een schoolvoorbeeld van een uitgevonden traditie. Het is een uitgevonden traditie die bij uitstek helpt een verbeelde gemeenschap tot stand te brengen. Anderson schrijft:

Take national anthems, [...] sung on national holidays. No matter how banal the words and mediocre the tunes, there is in this singing an experience of simultaneity. At precisely such moments, people wholly unknown to each other utter the same verses to the same melody. The image: unisonance. Singing the Marseillaise, Waltzing Matilda, and Indonesia Raya provide occasions for unisonality, for the echoed physical realization of the imagined community.¹²⁹

---

¹²⁷ Forster, *The Esperanto Movement*, 69.

¹²⁸ Hobsbawm, 'Inventing Traditions', 7.

¹²⁹ Anderson, *Imagined Communities*, 145.

Het 'uitgevonden volkslied' luidde als volgt:

La Espero

En la mondon venis nova sento,
Tra la mondo iras forta voko;
Perflugiloj de facila vento
Nun de loko flugu ĝi al loko.

Ne al glavo sangon soifanta
ĝi la homan tiras familion:
Al la mond' eterne militanta
Ĝi promesas sanktan harmonion

Sub la sankta signo de l'espero
Kolektiĝas pacaj batalantoj,
Kaj rapide kreskos la afero
Per laboro de la esperantoj.

Forte staras muroj de miljaroj
Inter la popoloj dividitaj;
Sed dissaltos la obstinaj baroj,
Per la sankta amo disbatitaj.

Sur neŭtrala lingva fundamento,
Komprenante unu la alian,
La popoloj faros en konsento
Unu grandan rondon familian.

Nia diligenta kolegaro
En laboro paca ne laciĝos,
Ĝis la bela sonĝo de l'homaro
Por eterna ben' efektiviĝos.¹³⁰

De hoop

Er is een nieuw gevoel in de wereld gekomen,
Er gaat een krachtige roep door de wereld;
Met vleugels van een lichte wind
Vliege het nu van plaats naar plaats.

Niet naar het bloeddorstige zwaard
trekt het de menselijke familie:
Aan de wereld, eeuwig in oorlog,
Belooft het heilige harmonie.

Onder het heilige teken van de hoop
Verzamelen zich vredige strijders,
En de zaak groeit vlug
Door het werk van hen die hopen.

Stevig staan de eeuwenoude muren
Tussen de verdeelde volken;
Maar de onbuigzame belemmeringen zullen uiteenspringen,
uiteengeslagen door de heilige liefde.

Op een neutraal talig fundament,
Elkaar begrijpend,
Zullen de volken eensgezind
Een grote familiekring vormen.

Onze ijverige groep collega's
Zal het vredeswerk niet moe worden,
Tot de mooie droom van de mensheid
Voor eeuwige zegening in vervulling zal gaan.¹³¹

¹³⁰ Zoals weergegeven in Forster, *The Esperanto Movement*, vi.

¹³¹ Mijn vertaling.

Het is niet verbazend dat het gedicht vol beeldspraak zit, maar het is interessant om te bezien welke beelden Zamenhof wilde oproepen. Het *doel* van de beweging, van de ‘hopenden’ – de esperantisten – staat in dit gedicht voorop. Dat is ongebruikelijk voor een volkslied; immers, een volk bestaat gewoonlijk niet bij de gratie van zijn doel, maar van andere factoren. Deze factoren zijn vaak natuurlijk: ‘nation-ness is assimilated to skin-colour, gender, parentage and birth-era – all those things one cannot help,’ schrijft Anderson. ‘And in these “natural ties” one senses what one might call “the beauty of *gemeinschaft*”. To put it another way, precisely because such ties are not chosen, they have about them a halo of disinterestedness.’¹³² Natuurlijke, ongekozen banden hebben de esperantisten niet. Een recentere visie op nationaliteit stelt echter dat deze factoren niet de belangrijkste zijn. ‘Whereas many writers in the past have defined the nation in terms of common ancestry, language and group settlement patterns, current scholarship favours a more subjective definition,’ schrijft sociolinguïst Colin Williams in zijn boek *Called Unto Liberty!*.¹³³ Met andere woorden: ‘modern scholarship favours self-identification rather more than determined ‘objective factors’.’¹³⁴ Het *gevoel* bij de groep te horen is dus belangrijker dan ‘objectieve’ factoren. Op de UK’s werd dit gevoel geuit en versterkt, door het fysieke samenkomen, het spreken van de gezamenlijke taal en de deelname aan gezamenlijke activiteiten. Op deze manier brachten de deelnemers de gemeenschap actief tot stand. ‘If community is not given but achieved, it is constantly constructed and reconstructed through the language choice and negotiation strategies of individuals,’ schrijft Canagarajah.¹³⁵ Het zingen van het volkslied was een van de manieren waarop dat gebeurde.

In het lied wordt expliciet bezwaar gemaakt wordt tegen de verdeeldheid van de volken, dus het tot stand brengen van een nieuw ‘volk’ kan niet de bedoeling zijn geweest. De ‘familie’ die twee keer genoemd wordt, omvat de gehele mensheid en de ‘heilige liefde’ is niet liefde voor de eigen groep, maar wederom voor iedereen ter wereld. Daar staat tegenover dat het lied wel degelijk gericht is op een bepaalde groep mensen, en wel de ‘vredige strijders’, ‘de hopenden’, ‘de ijverige groep collega’s’. In tegenstelling tot de gehele mensheid, een abstract begrip waarbij maar weinig mensen zich een voorstelling kunnen maken, is de groep van hopende collegastrijders een

---

¹³² Anderson, *Imagined Communities*, 143.

¹³³ Colin Williams, *Called Unto Liberty!* (Clevedon 1994) 20-1.

¹³⁴ Williams, *Called Unto Liberty!*, 21.

¹³⁵ Canagarajah, ‘Achieving Community’, 48.

concrete groep, een gemeenschap die makkelijk te verbeelden is en die op UK's, bij het gezamenlijk zingen van *De hoop*, concreet en tastbaar werd. De tegenstelling tussen enerzijds de hele mensheid als één familiekring en anderzijds de vredesstrijders als concrete groep is dezelfde tegenstelling als die tussen enerzijds de verre toekomst en anderzijds het hier en nu. Tegen de tijd dat iedereen Esperanto spreekt, zei Zamenhof, zal de taal zijn idealistische karakter verliezen. 'Maar in de tussentijd blijft de drijvende kracht van het esperantisme "de heilige, grote en belangrijke idee, die een internationale taal in zich heeft ... broederschap en rechtvaardigheid tussen alle volken."' ¹³⁶ Daaraan kan worden toegevoegd dat, tegen de tijd dat iedereen Esperanto spreekt, de taal zijn groepsvormende karakter zal verliezen, maar dat in de tussentijd een verbeelde gemeenschap van esperantisten zal blijven bestaan.

Cultuur en plezier

Die toekomst, waarin iedereen Esperanto zou spreken, leek in 1905 dichterbij dan in 1987. De organisatie van het eerste congres werd gezien als een doorbraak. Dat was het sentiment in Zamenhofs openingsrede:

Na vele millennia van wederzijdse doofstomheid en strijd, begint er in Boulogne-sur-Mer nu feitelijk in grotere mate het wederzijdse begrip en de verbroedering van de leden van de mensheid, van diverse volkeren; en nu het eenmaal is begonnen, zal het niet meer ophouden, maar zal het voortgaan, steeds krachtiger, tot de laatste schaduwen van het eeuwige duister voor altijd zullen verdwijnen. ¹³⁷

Zoals in het voorgaande hoofdstuk is besproken, werden de vergaderingen over praktische zaken op de vroege UK's goed bezocht. In de loop van de tijd nam dit ijverige enthousiasme af, althans in kwantiteit. De secties bleven, zij het in verschillende vormen, bestaan, er werd door sommigen nog altijd gestreefd naar een eindoverwinning, of in ieder geval naar concrete vooruitgang in het verspreiden van het Esperanto. Maar, zoals voorzitter Merchant in 1930 opmerkte bij de opening van een vergadering: de meeste van de congresdeelnemers geloofden dat een congres maar één

---

¹³⁶ Janton, *Esperanto: Lingvo – literaturo – movado*, 37-8.

¹³⁷ UEA-archief, Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Marco, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905, 11.

bijeenkomst heeft, namelijk de opening.¹³⁸ De reeds geciteerde voorzitter die in 1969 klaagde dat de UEA de indruk maakte van een leger waarin slechts de generaals strijd leveren, had dezelfde klacht.¹³⁹ Blijkbaar waren de vergaderingen niet het belangrijkste programmaonderdeel van de UK's, voor veel deelnemers. Welke activiteiten genoten dan de voorkeur?

Lapenna deelt de programma's van UK's op in drie onderdelen: werk, cultuur en plezier.¹⁴⁰ Hieraan valt op dat er van de drie onderdelen slechts één gericht is op de verspreiding van Esperanto, namelijk 'werk'. Dat onderdeel kreeg bovendien niet genoeg aandacht, want 'plezier' nam in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog een te prominente plaats in op de UK's, vond de UEA. Dat plezier inderdaad een belangrijk element was, wordt bevestigd door het reisverslag van H. Veenstra uit 1930, dat vol staat met leuke anekdotes over uitstapjes, nieuwe vrienden en de klompdans die de auteur met zeven anderen uitvoerde op de 'internationale dansavond' (al zou Lapenna dit laatste waarschijnlijk onder 'cultuur' hebben geschaard). Veenstra deed ook inhoudelijk verslag van de werkbijeenkomsten en vertelde met enige trots over zijn ijver in het bezoeken van die vergaderingen. Het programma leek echter niet leidend te zijn bij de keuze voor zijn dagbesteding, net zomin als voor zijn oude en nieuwe vrienden, gezien het gemak waarmee hij plannen maakte buiten het programma – een boottripje naar een nabijgelegen dorpje, een bezoek aan een indirecte kennis aan een universiteit – en bijvoorbeeld ook voortijdig een programmaonderdeel verliet dat hem niet beviel, evenals veel andere aanwezigen.

Zoveel lol – in verhouding tot de andere aspecten van het UK – was wat veel van het goede, vond de UEA, en dus probeerde het na de Tweede Wereldoorlog de congressen 'een nieuwe veelzijdige fysionomie van werk, cultuur en waardigheid' te geven.¹⁴¹ In 1951, bijvoorbeeld, bevatte het programma de volgende onderdelen:

- een internationale kunstavond;
- een congresbal;
- een bijeenkomst van de UEA-commissie en het UEA-bestuur;

---

¹³⁸ UEA-archief, persoonlijk reisverslag van H. Veenstra over het 22e Universala Kongreso de Esperanto te Oxford, 1930, 6.

¹³⁹ Forster, 'Esperanto als soziale und linguistische Bewegung', 247.

¹⁴⁰ Lapenna, *Esperanto en perspektivo*, 383.

¹⁴¹ *Ibidem*, 381.

- een algemene bijeenkomst met uitlovingen van de prijzen voor de kunst- en redenaarswedstrijden, bespreking van de rapporten van de vier secties, en bespreking van algemene UEA-zaken;
- een diavoorstelling over het volgende UK;
- een internationale zomeruniversiteit: verschillende academische lezingen in het Esperanto, over uiteenlopende onderwerpen;
- een excursie naar de Starnberger See.¹⁴²

Dat lijkt misschien niet veel voor een congres van een week lang, maar hier kwamen nog dertien evenementen ‘rondom’ het UK bij: onder andere twee aparte congressen van respectievelijk blinde en katholieke esperantisten, bijeenkomsten van thematische en nationale Esperantoverenigingen, een katholieke en een protestantse dienst, een stenografische bijeenkomst met wedstrijd en een jongerenbijeenkomst. Er was genoeg te doen. De variëteit van deze onderdelen buiten het programma is opvallend: er valt geen rode lijn in te ontdekken. Sommige van de activiteiten waren gericht op specifieke doelgroepen: blinden, katholieken, jongeren. Andere waren open voor alle congresdeelnemers en zelfs voor niet-esperantisten; zo werden de colleges van de zomeruniversiteit ook bezocht door lokale (Münchense) studenten en professoren, die helemaal geen Esperanto spraken. Sommige activiteiten hadden Esperanto als centraal thema, zoals de inwijding van de Esperanto-Platz door de burgemeester van München. Andere hadden, los van de voertaal, weinig met Esperanto te maken, zoals de kerkdiensten en de stenografiebijeenkomst. De enige gemene deler van alle activiteiten was de taal, en het feit dat de deelnemers (op de geïnteresseerde Münchense studenten en professoren na) allemaal speciaal naar deze plaats waren afgereisd om elkaar te ontmoeten.

Juist die twee elementen golden niet alleen voor het programma en de eromheen georganiseerde activiteiten, maar voor *alles* wat de deelnemers samen ondernamen. Het samen reizen, eten, in hotelkamers of slaapzalen logeren, en uitstapjes maken, waren meer dan bijkomstigheden; ze stonden centraal in de beleving van de UK’s, zo blijkt uit de persoonlijke verslagen van deelnemers.¹⁴³

---

¹⁴² UEA-archief, Taga Bulteno n-ro 1, opgesteld door de Informa Servo, 4 augustus 1951.

¹⁴³ Zie bijvoorbeeld UEA-archief, persoonlijk reisverslag van H. Veenstra over het 22^e Universala Kongreso de Esperanto te Oxford, 1930; UEA-archief, plakboek van een anonieme Engelse deelnemster aan het 43^e Universala Kongreso de Esperanto te Mainz, 1958.

Zo groeide er uit de beweging een gemeenschap die uiteindelijk sterker werd dan de ‘beweging’ waarmee het allemaal begon. Sommige esperantisten waren zich bewust van de frictie tussen het ideaal van universalisme en de praktijk van taalgemeenschap. Voor de raumisten veroorzaakte dat bewustzijn een identiteitscrisis, zoals ze zelf verklaarden. Op de UK’s leek de sfeer er echter niet erg onder te lijden. De meeste esperantisten ontsnaptten aan de identiteitscrisis. De paradox van de universele taal als basis voor een cultuurgemeenschap zat hen niet dwars. In praktijk hadden zij er ook weinig onder te lijden. Zo lang de universele ingebruikneming van hun taal niet in zicht was, hoefden zij niet te kiezen tussen hun eindoverwinning en hun gemeenschap.

Conclusie

In deze scriptie heb ik door middel van bronnenonderzoek en historische theorie antwoord proberen te geven op de vraag ‘hoe hebben de UK’s tussen 1905 en 1987 bijgedragen aan de totstandkoming van een gemeenschap van esperantisten?’ Het beeld dat uit de documentatie over de Universalaj Kongresoj naar voren komt, toont het gemeenschapsgerichte karakter van deze bijeenkomsten. In plaats van de kloven tussen bevolkingsgroepen te overbruggen, creëerde Esperanto een nieuwe ‘bevolkingsgroep’ van esperantisten. Onderling werden deze mensen verbonden door hun gemeenschappelijke taal, maar ook door het idee van een gemeenschappelijk doel of, in fatalistischer zin, een gemeenschappelijk lot – dat van de taalminderheid in diaspora. Hieruit groeide een specifieke Esperantocultuur die vooral op de UK’s tot uiting kwam. Door de essentie van het project Esperanto – juist een *taal* als overbruggend instrument – lag het risico op deze uitkomst vanaf het begin in Zamenhofs plan besloten. Misschien was Esperanto vanaf het begin gedoemd om te mislukken als universeel communicatiemiddel, omdat het zelf alle kenmerken had van de in- en uitsluitingsmechanismen die het had moeten overwinnen; taalbeheersing maakte duidelijk wie wel en wie niet bij de groep hoorde. Andere onderscheidende elementen, zoals de groene ster, kwamen er later bij, maar het mechanisme bestond vanaf het begin en was inherent aan het project. Roberto Garvía maakt een vergelijkbare observatie als hij opmerkt dat ‘[paradoxically,] then, Zamenhof, was replicating the strategy he witnessed among Eastern European nationalist movements, although for quite the opposite intention.’¹⁴⁴ Zo vielen de esperantisten zelf in het gat dat ze probeerden te dempen.

Het begon dus met de taal als uitsluitingsmechanisme, andere factoren volgden. Dat wil niet zeggen dat de esperantisten bewust een exclusieve groep vormden. Van actieve uitsluiting was geen sprake. Nieuwkomers waren welkom. In praktijk werkte het echter zo dat het onderscheid tussen esperantist en niet-esperantist zo duidelijk was en tevens zo veel betekenis kreeg, dat Esperanto naast zijn functie van hulptaal de functie van gemeenschapstaal ging vervullen. Al aan de eerste UK’s werden elementen toegevoegd die niet anders begrepen kunnen worden dan als ‘identity markers’ of nationale en zelfs nationalistische symboliek. De vlag en het volkslied zijn voorbeelden

---

¹⁴⁴ Garvía, *Esperanto and Its Rivals*, 64.

van de laatste categorie, kennis van een zekere culturele canon is een voorbeeld van een algemenere ‘identity marker’. De gemene deler van al deze factoren was het onderscheid dat ermee gemaakt werd tussen leden van de groep en buitenstaanders. Wie aan de kenmerken voldeed, bijvoorbeeld door het dragen van een groene ster op de kleding of door deelname aan het gezamenlijke zingen van ‘De hoop’, voelde zich hierdoor eerder verbonden met anderen die ditzelfde deden. Dit gevoel van verbondenheid tussen individuen die elkaar niet noodzakelijkerwijs persoonlijk kennen, maar die toch menen allemaal tot dezelfde groep te behoren, is wat een voorgestelde gemeenschap maakt.¹⁴⁵ Het is veelzeggend dat dit concept, dat door Benedict Anderson is bedacht in de context van nationalisme, ook toepasbaar is op de Esperantogemeenschap.

In het licht van andere theorieën over nationalisme is het niet verbazingwekkend dat de groep zich op deze manier ontwikkeld heeft; de relatie tussen taal en natie is hecht, zoals blijkt uit het werk van onder anderen Joep Leerssen.¹⁴⁶ De manier waarop esperantisten over hun eigen ‘beweging’ of ‘gemeenschap’ spraken, is hiervoor tekenend: keer op keer werden metaforen van staat of volk gebruikt voor het beschrijven van de eigen groep. Dergelijk taalgebruik kan niet los worden gezien van de werkelijkheid, schrijven George Lakoff en Mark Johnson in *Metaphors We Live By*. Er zit per definitie een kern van waarheid in, want de manier waarop situaties geconceptualiseerd worden, bepaalt mede de manier waarop men zich in deze situaties gedraagt.¹⁴⁷ In het geval van Esperanto houdt dit in dat de esperantisten die spraken in termen van ‘Esperantovolk’, andere esperantisten benaderden als volksgenoten.

Niet alle esperantisten waren hier enthousiast over. Met name in de Franse periode van het Esperanto, die men meestal bij het eerste UK laat eindigen, waren er veel voorstanders van de invoering van Esperanto om puur praktische redenen. Een gemeenschap van sprekers was volgens hen niet alleen overbodig, maar zelfs schadelijk, want die zou afleiden van de pragmatische kern van de zaak en Esperanto een slechte reputatie opleveren. Deze visie op Esperanto wordt vaak de normgeoriënteerde visie genoemd. Ze staat dan in tegenstelling tot de waardegeoriënteerde visie van de esperantisten die aan Esperanto ook politieke waarde toeschrijven en die geloven in de verbindende kracht van hun taal. Hoewel het onderscheid tussen deze twee houdingen

---

¹⁴⁵ Anderson, *Imagined Communities*.

¹⁴⁶ Leerssen, *Nationaal denken in Europa*, passim, in het bijzonder 102-9.

¹⁴⁷ Lakoff en Johnson, *Metaphors We Live By*, 4-6.

jegens Esperanto verhelderend is, is het begrippenpaar in deze context niet volledig.¹⁴⁸ Ik stel een derde categorie voor, de gemeenschapsgeoriënteerde visie. In deze visie is het streven naar de eindoverwinning niet de essentie van Esperanto of esperantisme. Esperanto is een levende taal. In die zin is het project geslaagd.

Dat was ook de teneur van het Manifest van Rauma, in 1980 opgesteld en ondertekend door een groep jonge esperantisten. Hun relatie tot het Esperanto werd niet gekenmerkt door ‘esperantisme’ maar door ‘esperantistendom’. Anders dan norm- en waardegeoriënteerde esperantisten zagen zij Esperanto niet als doel of poging, maar als gegeven. De groep zagen zij niet als beweging maar als gemeenschap in diaspora. Met hun taboedoorbrekende manifest maakten de raumisten hun gemeenschapgeoriënteerde houding expliciet, een houding die voorheen weliswaar weinig aandacht had gekregen, maar die in werkelijkheid al sinds de eerste UK’s een rol had gespeeld in het voortbestaan van Esperanto. Dit blijkt onder andere uit het programma van de UK’s. Van de drie categorieën van programmaonderdelen die Ivo Lapenna noemt – plezier, cultuur en werk – is slechts de laatste gericht op het bereiken van enig doel: de verbreiding van het Esperanto als internationale hulptaal of daaraan nauw verbonden doelen. Hoewel er ieder jaar opnieuw veel van deze werkgerelateerde activiteiten werden georganiseerd, hield zich hier maar een relatief klein deel van de congresdeelnemers mee bezig. Dit was, in de woorden van de UK-voorzitter van 1969, een leger waarvan slechts de generaals strijd leverden. De soldaten waren druk met plezier en cultuur: de programmaelementen die niet bijdroegen aan de verbreiding van Esperanto in de wereld, maar wel aan de vorming van een vrolijke taal- en cultuurgemeenschap.

De congresdeelnemers bleven ondertussen zingen over de vredesstrijders en het uiteenslaan van de eeuwenoude muren tussen de volkeren, maar wisten dat het bereiken van de eindoverwinning tevens het einde van hun gemeenschap zou betekenen. Op de lange termijn waren de gemeenschap en de beweging onverenigbaar. ‘The unique achievement of Esperanto is that it is a pending proposal and a *fait accompli* at the same time,’ schrijft David Jordan.¹⁴⁹ Eerder dan een unieke prestatie lijkt de situatie een moeizame paradox: de gemeenschap bestond slechts bij de gratie van het uitblijven van

---

¹⁴⁸ Dit is geen kritiek op Smelser; de begrippen worden hier namelijk enigszins buiten hun oorspronkelijke context gebruikt, zoals besproken is in hoofdstuk 2.

¹⁴⁹ Jordan, ‘Esperanto and Esperantism’, 123, oorspronkelijke cursivering.

de eindoverwinning. In die zin was dit uitblijven van succes voor de gemeenschapsgezinde esperantisten een zegen.

Dat de meningen hierover verschillen, moge duidelijk zijn. In dit onderzoek is weinig onderscheid gemaakt tussen verschillende groepen esperantisten, behalve wat betreft hun opvatting over de kernwaarde van Esperanto. Andere verschillen, die hiermee zouden kunnen samenhangen, bijvoorbeeld van leeftijd of afkomst, verdienen meer aandacht. Verder onderzoek zou kunnen uitwijzen of er inderdaad een relatie is tussen norm-, waarde- en gemeenschapsoriëntatie en demografische kenmerken. Het Manifest van Rauma, geschreven op een jongerenbijeenkomst, geeft aanleiding te geloven dat in elk geval leeftijd daar inderdaad een rol in speelde. Daarom is het ook interessant om naar de verschillen tussen meerdere types Esperantobijeenkomsten te kijken, want de UK's waren niet de enige Esperantobijeenkomsten. Tot slot verdient de relatie tussen esperantisme en politieke of levensbeschouwelijke overtuiging meer aandacht dan ik er in mijn onderzoek aan heb kunnen besteden. Zulk onderzoek bestaat al wel, maar het zou interessant zijn om deze politieke en levensbeschouwelijke affiliaties in verband te brengen met de mate en vorm van gemeenschapsgezindheid wat betreft de Esperantogemeenschap.¹⁵⁰

Ook zou het interessant zijn om de in dit onderzoek gebruikte theorie toe te passen op de Esperantogemeenschap van vandaag de dag. De UK's vinden, zoals gezegd, nog altijd plaats. Hoe zien ze er tegenwoordig uit? Wat is de motivatie van de deelnemers? Zijn zij norm-, waarde-, gemeenschapgeoriënteerd of nog iets anders? Streven ze naar de eindoverwinning of zijn ze eerder raumistisch ingesteld? De prominente hedendaagse esperantist Humphrey Tonkin, uitdrukkelijk gemeenschapgeoriënteerd, meent dat het voorbestaan van de taal afhangt van de Esperantocultuur. 'Zolang die alternatieve cultuur in stand kan worden gehouden blijft het Esperanto bestaan, want er zullen altijd mensen zijn die zich tot die cultuur aangetrokken voelen.'¹⁵¹ Als ex-voorzitter van de UEA heeft hij zich ingezet voor de verspreiding van het Esperanto, want dat is een van de doelen van de UEA, zowel op

---

¹⁵⁰ Voor een bespreking van de relatie tussen Esperanto en politieke of levensbeschouwelijke overtuiging, zie bijvoorbeeld Detlev Blanke, *Esperanto kaj Socialismo? Pri la movado sur la "alia flanko"* (New York 2007); Garvía, 'Religion and Artificial Languages'; Federico Gobbo, 'Beyond the Nation-State? The Ideology of the Esperanto Movement between Neutralism and Multilingualism', *Social Inclusion* 5 (2017) 4, 38-47; Sikosek, *Die neutrale Sprache*.

¹⁵¹ Humphrey Tonkin, geciteerd in Van Oostendorp, *Een wereldtaal*, 199-200.

praktische als op idealistische gronden.¹⁵² Wanneer hem gevraagd wordt naar zijn idealen, komt hij echter terug op de gemeenschap en niet de universele hulptaal.¹⁵³ Blijkbaar sluiten de verschillende oriëntaties elkaar niet uit. Geen beter voorbeeld hiervan dan H. Veenstra, die enthousiast sprak over zijn bereidheid om actie te voeren voor het Esperanto en het in dezelfde zin ‘onze taal’ noemde. Esperanto moest de internationale taal zijn, een neutraal fundament, maar was tegelijkertijd de taal van de esperantisten.

---

¹⁵² UEA, ‘Kio estas UEA?’ (versie 2019), https://uea.org/info/eo/kio_estas_uea (geraadpleegd 29 maart 2019).

¹⁵³ *Ibidem*, 199.

Samenvatting

De internationale plantaal Esperanto, ontworpen en in 1887 gepubliceerd door de Russische, Joodse oogarts Lejzer Zamenhof, was bedoeld als neutraal communicatiemiddel voor mensen met verschillende moedertalen. In 1905 kwamen er voor het eerst 688 aanhangers van Zamenhofs project bijeen op een internationale bijeenkomst of Universala Kongreso (UK). Sindsdien is er elk jaar een UK georganiseerd, met uitzondering van de jaren van de twee wereldoorlogen.

Op deze bijeenkomsten groeide een groepsgevoel tussen de esperantisten dat in sommige opzichten doet denken aan de voorgestelde gemeenschap van de natie, volgens de theorie van Benedict Anderson. Een gemeenschappelijke taal is een stimulans voor sociale cohesie, dus het risico op dit resultaat was inherent in het project. Ook andere factoren, zoals de Esperantovlag, het volkslied en de termen waarmee esperantisten over hun eigen gemeenschap praatten, droegen bij aan de gemeenschapsvorming.

Het beeld van 'Esperantoland' is paradoxaal, omdat de taal bedoeld was om universeel te zijn. Over de primaire functie van de taal bestaan onder esperantisten verschillende opvattingen, die vaak worden onderverdeeld in norm- en waardegeoriënteerde interpretaties van het Esperanto, waarbij respectievelijk de praktische voordelen en de idealistischere waarde of verbroederende kracht van de taal centraal staan. Ik zou daaraan de categorie van de gemeenschapgeoriënteerde interpretatie willen toevoegen, waarbij de nadruk ligt op de rol van Esperanto als basis voor de gemeenschap. Deze interpretatie was sinds de vroegste UK's aanwezig, maar werd dominantier naarmate het oorspronkelijke doel verder uit het zicht raakte.

Bibliografie

Bronnen

Archief van de Universala Esperanto-Asocio (hierna: UEA-archief), Detala Raporto pri la Oficialaj paroladoj, diskutadoj & decidoj de la UNUA UNIVERSALA KONGRESO DE ESPERANTO en Bulonjo-sur-Maró, opgesteld door Fr. Schneeberger, 1905.

Esperanta Civito, 'Pakto por la Esperanta Civito' (versie 2006), <http://www.esperantio.net/index.php?id=13> (geraadpleegd 31 januari 2019).

Esperanto-Junularo Donnersberg, Svisa Esperanto-Junularo, Kooperativo de Literatura Foiro, Pola Studenta Esperanto-Komitato e.a., 'Manifesto de Raŭmo' (versie 31 december 1980), <http://www.esperantio.net/index.php?id=10> (geraadpleegd 29 maart 2019).

UEA-archief, Kongresa jubilea libro, opgesteld door de Informa Servo, 1933.

UEA-archief, persoonlik reisverslag van H. Veenstra over het 22^e Universala Kongreso de Esperanto te Oxford, 1930.

UEA-archief, plakboek van een anonieme Engelse deelneemster aan het 43^e Universala Kongreso de Esperanto te Mainz, 1958.

UEA-archief, Tagaj Bultenoj n-ro 1-5, opgesteld door de Informa Servo, 4-11 augustus 1951.

UEA-archief, Unua bulteno de la 69-a Universala Kongreso de Esperanto, opgesteld door de Informa Servo, 1984.

Zamenhof, Lejzer, *Originala verkaro*, red. Joh. Dietterle (Leipzig 1929).

Literatuur

Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen en New York 1983).

Auld, William, *La fenomeno Esperanto* (Rotterdam 1988).

Beckmann, Karl, *Historio de Esperanto* (Wenen 1980).

Blanke, Detlev, *Esperanto kaj Socialismo? Pri la movado sur la "alia flanko"* (New York 2007).

Canagarajah, Suresh, 'Achieving Community', in: Julie Choi en David Nunan (red.), *Language and Culture. Reflective Narratives and the Emergence of Identity* (New York 2010) 41-9.

- Edwards, John, *Language and Identity: An introduction* (Cambridge 2009).
- Febvre, Lucien, en Henri-Jean Martin, *L'apparition du livre* (Parijs 1958).
- Fodor, István, en Claude Hagège, (red.), *Language Reform. History and Future* (Hamburg 1983/4).
- Forster, Peter, 'Esperanto als soziale und linguistische Bewegung', in: 'Zur Soziologie der Sprache', red. Rolf Kjolseth en Fritz Sack, themanummer, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 23 (1971) 1, 238-50, vertaling Helga Zicke.
- Forster, Peter, *The Esperanto Movement* (Den Haag 1982).
- Garvía, Roberto, 'Religion and artificial languages at the turn of the twentieth century: Ostwald and Zamenhof', *Language Problems and Language Planning* 37 (2013) 1, 47-70.
- Garvía, Roberto, *Esperanto and Its Rivals. The Struggle for an International Language* (Berlijn en Boston 2015).
- Guérard, Albert, *A short history of the international language movement* (Londen 1922).
- Gobbo, Federico, 'Beyond the Nation-State? The Ideology of the Esperanto Movement between Neutralism and Multilingualism', *Social Inclusion* 5 (2017) 4, 38-47.
- Gumperz, John (red.), *Language and social identity* (Cambridge 1983).
- Hagège, Claude, 'Voies et destins de l'action humaine sur les langues', in: István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language Reform. History and Future. Vol. I* (Hamburg 1983) 11-68.
- Hall, Stuart, 'Introduction: Who Needs 'Identity'?', in: Paul du Gay en Stuart Hall (red.), *Questions of Cultural Identity* (Londen 1996) 1-17.
- Hobsbawm, Eric, 'Introduction: Inventing Traditions', in: Eric Hobsbawm en Terence Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 1-14.
- Hobsbawm, Eric, 'Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914', in: Eric Hobsbawm en Terence Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) 263-307.
- Janton, Pierre, *Esperanto: lingvo – literaturo – movado* (Rotterdam 1988).
- Johnson, Mark, en George Lakoff, *Metaphors We Live By* (Chicago en Londen 1980).
- Jordan, David, 'Esperanto and Esperantism. Symbols and Motivations in a Movement for Linguistic Equality', *Language Problems and Language Planning* 11 (1987) 1, 104-25.

- Kiselman, Christer, 'Variantoj de esperanto iniciatitaj de Zamenhof', in: Christer Kiselman (red.), *Esperanto: komenco, aktualo kaj estonteco. Aktoj de la 33-a Esperantologia Konferenco en la 95-a Universala Kongreso de Esperanto, Havano, 2010* (Havana 2010) 45-107.
- Lapenna, Ivo, *Esperanto en perspektivo. Faktoj kaj analizoj pri la internacia lingvo* (Londen en Rotterdam 1974).
- Large, Andrew, *The Artificial Language Movement* (Oxford 1985).
- Leerssen, Joep, *Nationaal denken in Europa* (Amsterdam 1999).
- Lins, Ulrich, *Die gefährliche Sprache. Die Verfolgung der Esperantisten unter Hitler und Stalin* (Gerlingen 1988).
- Masson, Michel, 'La renaissance de l'hébreu', in: István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language Reform. History and Future. Vol. II* (Hamburg 1983) 449-78.
- Oostendorp, Marc van, *Een wereldtaal. De geschiedenis van het Esperanto* (Amsterdam 2004).
- Privat, Edmond, *Historio de la lingvo Esperanto. Deveno kaj komenco 1887-1900* (Leipzig 1923).
- Privat, Edmond, *Historio de la lingvo Esperanto. La movado 1900-1927* (Leipzig 1927).
- Sikosek, Marcus, *Sed homoj kun homoj. Universalaj Kongresoj de Esperanto 1905-2005* (Rotterdam 2005).
- Sikosek, Marcus, *Die neutrale Sprache. Eine politische Geschichte des Esperanto-Weltbundes* (Bydgoszcz 2006).
- Smelser, Neil, *Theory of Collective Behavior* (Londen en Henley 1962).
- Szerdahelyi, István, 'Entwicklung des Zeichensystems einer internationalen Sprache: Esperanto', in: István Fodor en Claude Hagège (red.), *Language Reform. History and Future. Vol. III* (Hamburg 1983/4) 277-308.
- UNESCO, 'Universal Esperanto Association' (versie 2019), <https://en.unesco.org/partnerships/non-governmental-organizations/universal-esperanto-association> (geraadpleegd 23 maart 2019).
- UEA, '[Biblioteko] Hector Hodler' (versie 2019), <https://uea.org/teko/BHH> (geraadpleegd 29 maart 2019).
- UEA, 'Kio estas UEA?' (versie 2019), https://uea.org/info/eo/kio_estas_uea (geraadpleegd 29 maart 2019).

UEA, 'Listo de Universalaj Kongresoj' (versie 2019), <https://uea.org/kongresoj/listo> (geraadpleegd 23 maart 2019).

UEA, 'Universala Esperanto-Asocio (en oficialaj rilatoj kun UN kaj Unesko)' (versie 2019), <https://uea.org/> (geraadpleegd 29 maart 2019).

Williams, Colin, *Called Unto Liberty!* (Clevedon 1994).

Želazny, Walter, 'Les idées sociales et religieuses suscitées par le phénomène des langues dites artificielles (aspect interlinguistique et social)', *Esperantologio / Esperanto Studies* 2 (2001) 1, 29-38.

Zakrzewski, Adam, *Historio de Esperanto 1887-1912* (Warschau 1913).